

יחס הקיבוצים למוסדות ההשכלה הגבוהה: מדחייה והסתייגות להשתלבות

דורון טימור ואורי כהן¹

'הרדיפה אחרי תארים ותעודות היא זרה לכל מהותם של חיינו'
(יעקב חזן, 1964).²

התפיסה שהשכלה גבוהה והצטרפות לקיבוץ הם ניגודים שקשה לגשר עליהם, כבר הסבה לתנועה הקיבוצים הפסדים כבדים. היו חברי קיבוצים לא מעטים שעזבו, מפני שהקיבוץ לא רצה לאפשר להם ללמוד. הדבר גרם לעזיבה המונית בקרב השכבה הבוגרת של תנועות הנוער החלוציות מפני שרוב תנועות אלה העמידו לפני חבריהם בגיל 17-18 את הברירה: קיבוץ או לימודים. מי שהחליט ללכת וללמוד נפרד מתנועתו שהתחנך בה שש עד שמונה שנים, לא הצטרף אל גרעין הנח"ל, הלך לאוניברסיטה וניתק כל קשר עם תנועתנו [...] הקיבוץ רצה תמיד לצעוד לפני המחנה. בשנים האחרונות הרגשנו כי התחלנו לפגר, מפני שרמת ההשכלה סביבנו עלתה בלי הרף. כדי לשמור את מקומנו בחברה הישראלית, אנו מוכרחים לסגור את הפער הזה (סנטה יוספטל, מזכירת 'איחוד הקבוצות והקיבוצים', 1969).³

- 1 המחקר מבוסס על עבודת התזה של דורון טימור, שנכתבה בהנחיית ד"ר אורי כהן, המחלקה למדיניות ומנהל בחינוך, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב.
- 2 יעקב חזן, 'בעיות ההשכלה והשתלבות הדור הצעיר בחיי התנועה', הדים בקיבוץ, 77 (1964), עמ' 4-6.
- 3 רפאל בשן, 'המהפכה החינוכית בקיבוץ', מעריב, 9 במאי 1969, עמ' 16. הדיון על יחסי האקדמיה והקיבוצים נערך בוועידת התנועה ב-1969, ובמהלכה התקבלה ההחלטה לאפשר לחברי הקיבוצים ללמוד במערכת ההשכלה הגבוהה ובלא צורך בהחלטה מוקדמת של אספת החברים.

ב-1949 התחוללה דרמה גדולה בקבוצת כנרת כשביקשה חברת הקבוצה נעמי ספיר אישור לצאת ללימודים באקדמיה למוזיקה בירושלים. החברים הצביעו פה אחד נגד הבקשה בטענה שהקבוצה זקוקה לידיים עובדות. לפתע ביקשה אחת החברות, שהיתה אם שכולה טרייה ממלחמת העצמאות, את רשות הדיבור, וטענה שעל חברי הקבוצה לתת לספיר להגשים את יעודה ולצאת ללימודים. דבריה המרגשים הובילו לשינוי ההחלטה, וכעבור חודשים מספר החלה ספיר את לימודיה באקדמיה למוזיקה בירושלים. לימים ספיר התחתנה, שינתה את שם משפחתה לשמר, והיתה לאחת הפזמונאיות החשובות בישראל. בשובה מן הלימודים החלה ללמד מוזיקה בקיבוץ.⁴

לאחר שהלכה נעמי שמר לעולמה בשנת 2004, נמצאו בעליית הגג של דירתה מכתבים שכתבה לה אמה רבקה, שחינכה אותה לאהבת המוזיקה לצד המחויבות לחיי הקיבוץ. אחד המכתבים, שהלחין בנה של שמר, אריאל הורוביץ, מביא לידי ביטוי את הקושי הרב בהתמודדותה של שמר עם הלימודים בתל אביב לצד תחושת הנטישה של הקיבוץ. בין השאר כתבה לה אמה: 'זו ילדתי התשובה גם לסערת נפשך, הלימודים שלך הם המטען על סיפונך. כאן פועלים עיפים כבר צמאים לשיר שלך אבל את עוד צריכה לחתור דרך כל הפוגות של באך'.⁵

הקיבוץ נראה יצירה מקורית וחדשנית של תנועת העבודה הארץ-ישראלית מאז ראשית העשור הראשון של המאה ה-20. הקיבוץ סימל למתגוררים בו, וגם לרבים מחוצה לו, את האפשרות לקיים חברה שוויונית וולונטרית, שלא כדגם הסובייטי הכוחני.⁶ עם זאת, אימוץ מסגרת החיים המהפכנית הביא עמו יחס בלתי מתפשר כלפי מערכות החינוך

4 אריאל הורוביץ, בנה של נעמי שמר, ריאיון עם דורון טימור, 1 בפברואר 2013.
5 אריאל הורוביץ, 'מכתב מרבקה לנעמי', מתוך המופע 'לכו אתם' (עם ג'קי לוי), תל אביב-יפו, 1 בפברואר 2013.

6 ראשיתו של הקיבוץ בארץ ישראל מיוחסת להתפתחותה של 'הקומונה החדרתית', שהקימה את קבוצת דגניה על חוף הכינרת ב-1910. על דגניה ראו: הנרי ניר, 'איש ודגניה לו: שתי מסורות לראשית הקבוצה והקיבוץ', קתדרה, לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 29 (1983) עמ' 63-78; אביגיל פז-ישעיהו, 'דגניה – הדרך אל השיתוף הכולל', בתוך: אביבה חלמיש ויעקב שביט (עורכים), הציונות, מאסף לתולדות הציונות והיישוב היהודי בארץ ישראל, אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1993, עמ' 71-98; הנ"ל, דגניה ומרחביה בין טופיה לאוטופיה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1991.

המושג 'קיבוץ' נגהה לראשונה בימי העלייה השלישית על ידי חברי השומר הצעיר. לדברי יהודה יערי, הוא נלקח ממנהגם של חסידיו של רבי נחמן מברסלב, המכונה 'הקיבוץ', שנהגו להתקבץ מדי שנה בשנה בראש השנה לתפילה ולעיון בספרי רבם. ראו: יהודה יערי, 'בדרך חתחתים', בתוך: יהודה ארז (עורך), ספר העלייה השלישית, עם עובד, תל אביב 1964, עמ' 889-890.

החיצוניות, שהיתה הבולטת שבהן האוניברסיטה, שהתפתחה בד כבוד ונראתה התגלמותה של אידאולוגיה מתחרה.⁷

סיפורה של שמר הוא היוצא מהכלל שמעיד על היחס המורכב והחדשני שגילו חברי הקיבוצים כלפי מערכת ההשכלה הגבוהה ואלה שביקשו להשתלב בה. גישה זו הובילה לעזיבת חברים רבים, שהעדיפו את הלימודים האקדמיים מחיי הקיבוץ, ולגילויי ביקורת עזים כלפי העוזבים, שנראו 'נוטשים' ו'בוגדים'.⁸ גישה זו אפיינה בעיקר את השנים שלאחר מלחמת העצמאות, התקופה שבה נאלצו מקצת הקיבוצים להתמודד עם אבדות כבדות ומחסור בידיים עובדות.⁹ במהלך השנים השתנה היחס לאקדמיה מדחייה מוחלטת – ברוח 'לא עטים, נייר ודיו' של ראשי התנועות הקיבוציות¹⁰ – להשתלבות הדרגתית במערכת ההשכלה הגבוהה. השינוי הגיע לאחר דיונים אין-ספור ולאחר נטישה של חברים רבים. גלי העזיבה מיוחסים גם לזמן ההכשרה הקצר יחסית שעברו העולים מאירופה.¹¹ אלה

- 7 בראשית שנות העשרים ייסדו חברי הקיבוצים והקבוצות מערכת חינוך ייחודית. על החינוך הקיבוצי בראשיתו ושילוב החינוך הפרוגרסיבי במסגרתו ראו: יובל דרור, 'החינוך החברתי ערכי בזרם העובדים', דור לדור, 1 (1994), עמ' 325-344; תנועת העבודה הישראלית, חינוך בתקופת המנדט, <http://tnuathaavoda.info/zope/home/7/1109679617/> (אוחזר ב-9 בינואר 2012).
- 8 כדי לעמוד על היחסים המורכבים בין עוזבי הקיבוץ על רקע של לימודים אקדמיים לבין הנשארים בקיבוץ וביקרו ראו כמה ראינות:
א. ריאיון עם פרופ' משה ליסק, 18 ביוני 2012. פרופ' ליסק עזב בראשית שנות החמישים את קיבוץ מעיין ברוך לאחר שנדחתה בקשתו לצאת ללימודים אקדמיים באוניברסיטה העברית, והוא הוחרם תקופה ארוכה על ידי חבריו מהקיבוץ. לימים היה לאחד הסוציולוגים החשובים בארץ ולחתן פרס ישראל;
ב. ריאיון עם פרופ' רם גופנא, 13 בנובמבר 2012. פרופ' גופנא עזב את ההכשרה המגויסת שייסדה את קיבוץ מעיין ברוך, ופנה ללימודים בחוג לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית. גם הוא הוחרם על ידי חבריו;
ג. ריאיון עם הסופר אמנון שמוש, 14 בדצמבר 2012. שלא כשני הראשונים, שמוש נותר בקיבוץ מעיין ברוך וניהל את בית הספר האזורי של הקיבוצים באצבע הגליל. הוא מתח ביקורת חריפה על העוזבים לטובת הלימודים באוניברסיטה;
ד. ריאיון עם אורי פינקרפלד, 12 בנובמבר 2012. לימים היה למזכ"ל הקיבוץ הארצי, והוא חבר קיבוץ רבדים עד היום.
- 9 על מצוקת כוח האדם של חברי הקיבוצים במלחמת העצמאות ראו: שמואל נח אייזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, מאגנס, ירושלים, 1989, עמ' 252-253; אניטה שפירא, 'הקיבוץ והמדינה', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 194-195; נחום ברוכי, נקום ובנינו: כך שוקם הקיבוץ הדתי מחורבנו במלחמת העצמאות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2011; רחל כהן פרידהיים, החלוצים שנותרו מאחור: קליטת העלייה בקיבוצים 1948-1954, יד טבנקין, רמת אפעל 2012.
- 10 מאיר יערי, בדרך ארוכה: הנחות-יסוד, חינוך, קיבוץ, חברה, היוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה 1947, עמ' 11. ראו גם: שמעון רשף, זרם העובדים בחינוך: מקורותיה ותולדותיה של תנועה חינוכית בשנים תרפ"א-תרפ"ט, אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1980, עמ' 42.
- 11 לאחר קום המדינה סבלו הקיבוצים מגל גדול של עזיבת חברים. בשנים הראשונות מילאו את החסר בוגרי גרעיני נח"ל, ובעיקר עולים מאירופה שהיו שותפים להקמתם של 57 קיבוצים חדשים

הצטרפו למשבר שפקד את התנועות הקיבוציות עם ירידת כוח המשיכה של הקיבוצים הן כלפי בוגרי תנועות הנוער ובעיקר הן כלפי העולים החדשים¹² למרות השיפור הדרמטי במצבם הכלכלי של הקיבוצים באותן שנים.¹³

המאמר בוחן את ההתפתחויות ואת השינויים במדיניותם של הקיבוצים בנוגע להשכלה הגבוהה ואת הגורמים, הפנימיים והחיצוניים, לשינויים האלה. אמנם היחס להשכלה הגבוהה כבר נקבע בתקופת טרום-העצמאות, התקופה הפורמטיבית של היישוב והקיבוץ, אולם המאמר מתמקד בתקופה שבין הקמת המדינה עד אמצע שנות השבעים, שבמהלכה התחוללו שינויים דרמטיים בסביבה החברתית, הכלכלית והתרבותית שבה פעלו הקיבוצים. טענת המאמר היא כי במהלך השנים התמתנה הביקורת כלפי מוסדות ההשכלה הגבוהה, שלא היו בהשפעה או בפיקוח של המערכת הקיבוצית, עד כי ראשי התנועות הקיבוציות הכירו בתרומת אותם מוסדות לחיזוק בסיסו התרבותי והתעסוקתי של הקיבוץ עצמו. בסופו של דבר השתנה היחס בסוגיה זו מדחייה מוחלטת של יציאה ללימודים, שאפיינה את תקופת ראשית המדינה, לקבלה מלאה של הממסד האקדמי בשנות השבעים.

בין הקיבוץ לאוניברסיטה

המתח שבין הקיבוץ למוסדות ההשכלה הגבוהה הוא למעשה התנגשות בין שני מוסדות מודרניסטיים דומיננטיים, המגלמים תביעות לתפיסות חיים טוטליות בנושא החינוך העל-תיכוני. שני הגופים האלה הם בעלי נרטיב חילוני, שאינו מסתפק בתיקון תוך כדי התרחקות ממערכות חיי הדת, אלא הוא שואף לקבוע את סדר היום ואת כללי המשחק הפוליטי בחברה כולה,¹⁴ כלומר את אופי השלטון ואת אופייה של המדינה

בין מאי 1948 ליולי 1949, ולקליטתם של 6,000 חברים חדשים בקירוב במהלך 1948. עם זאת, בתקופה זו ירד חלקם היחסי של חברי הקיבוצים בישראל מ-6.5 אחוזים ב-1948 לשלושה אחוזים בסוף שנות השישים. בשנים 1955-1969 נרשמה הגירה שלילית (מספר הנקלטים פחות ממספר העוזבים) של 15,900 חברי קיבוצים. ב-1969 היתה אוכלוסיית הקיבוצים בישראל בת כ-84 אלף נפש. ראו: הנרי ניר, רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית, מוסד ביאליק, הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים 2008, עמ' 405-409; אברהם פווין, התנועה הקיבוצית – מידע ומספרים 2007, יד טבנקין, רמת אפעל 2007, עמ' 12.

12 אייזנשטרט, החברה הישראלית בתמורותיה, עמ' 248-254; ניר, רק שביל כבשו רגלי, עמ' 422-429.

13 רמת המחיה בקיבוצים עלתה עלייה דרמטית מ-1953, עם סיום תקופת הצנע בישראל. ב-1954 כבר עמד גודלו הממוצע של חדר לזוג ותיק על 25 עד 30 מ"ר, לעומת 12 מ"ר ב-1947. בהמשך שנות החמישים עבר מלאי הצריכה לנפש של הקיבוצים את הממוצע הישראלי, ובאותן שנים התפתחה מאוד התעשייה הקיבוצית. ראו: ניר, רק שביל כבשו רגלי, עמ' 440-441.

14 על הפוליטיזציה של האקדמיה הישראלית ראו: אורי כהן, החר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה, המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים

כישות פוליטית,¹⁵ את אופייה של החברה ואת טיפוס האדם הראוי להובילה.¹⁶ מאמר זה מסרטט את קווי ההתנגשות התרבותית בין האידאולוגיה המודרנית של הקיבוץ לזו של האוניברסיטה בתקופה שבין הקמת המדינה ב-1948 עד סיום הדומיננטיות של תנועת העבודה, עם המהפך הפוליטי בשנת 1977.

בין 'הקיבוץ' ל'אוניברסיטה', כטיפוסים אידאליים בחברה המודרנית, מתקיימות נקודות ממשק ושילוב לצד יחסי תחרות, מתח וקונפליקט. שני הגופים הללו שואפים להפיץ ולהחדיר את ערכיהם הדומיננטיים בקרב הצעירים המתחנכים ואלה המצטרפים לשורותיהם, ולבסס את עצמם כקורפורציות וולונטריות בעלות חוקים, מנהגים ומערכות משפט עצמאיות.¹⁷ שאיפתם לגבש בחסותם משטר בעל אורח חיים ייחודי, שנועד לייצר דפוס אישיותי אחיד לחברי הקבוצה.¹⁸ הקורפורציות האלה – זו הסוציאליסטית, החותרת לשוויון בין בני האדם באמצעות שיתוף כלכלי ורעיוני, וזו הלמדנית, שמטרתה לפענח את יסודות הבריאה ואת אחדות הדעת, ובעיניה ההתמחות המקצועית היא מטרה משנית בלבד – שואפות לכונן את עצמן כאוניברסליות, ועם זאת לשמור על צביון המקומי. היסוד האוניברסלי בקיבוץ ובאוניברסיטה נועד להציג מסגרת אחדותית כל-מקיפה של השקפת עולם קוהרנטית, המובילה להבניית קשר ייחודי בין היחיד לקבוצה עד כדי יצירת מרחב פעולה של חברי רפובליקה אוניברסלית – סוציאליסטית או למדנית – שבה ההשתייכות ללאום ולמדינה נהפכת לעניין משני.

ויצמן, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2006, עמ' 9-15, 287-310; עמי וולנסקי, אקרמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1952-2004, מוסד נאמן למחקר מתקדם במדע וטכנולוגיה והקיבוץ המאוחד, תל אביב 2005, עמ' 31-73, 86-94.

אליעזר בן-רפאל, אפרים יער וזאב סוקר, הקיבוץ והחברה הישראלית, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2000, עמ' 9-22; הנרי ניר, תנועה במלכוד, יד טבנקין, רמת אפעל 2013, עמ' 63-175; הנ"ל, הקיבוץ והחברה: הקיבוץ המאוחד 1923-1933, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1984. על השינויים בהשפעתם של הקיבוצים על הפוליטיקה הישראלית בעשור האחרון ראו: אליעזר בן-רפאל, הקיבוץ סיכון ההישרדות, מאגנס, ירושלים 2011, עמ' 25-49.

15 בן-רפאל, יער וסוקר, הקיבוץ והחברה הישראלית, עמ' 32-41.

16 אניטה שפירא, יהודים חדשים, יהודים ישנים, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 58-71; רינה פלד, 'האדם החדש' של המהפכה הציונית: השומר הצעיר ושורשיו האירופיים, עם עובד, תל אביב 2002.

17 ממחקריו של חוקר הקיבוץ הראשון, ד"ר זיגפריד לנרסהוט, עולה כי אחד הגורמים החשובים להצלחתו של הקיבוץ הוא הליכוד הפנימי של הקבוצה ומה שהוא מכנה 'אחדות הדעות וההתעניינות של החברים לגבי העדה כשלעצמה'. קולקטיביות רעיונית זו הובילה לכינונם של מוסדות תנועתיים – פורמליים ושאינם פורמליים – שנראו מחייבים על ידי חברי הקיבוצים. ראו: זיגפריד לנרסהוט, הקבוצה, דפוס מרכז, ירושלים 1944, עמ' 65-92. הציטוט לקוח מעמוד 65.

18 על ראשיתן של התנועות הקיבוציות ראו: הנרי ניר, 'קיבוץ ומפלגה באידאולוגיה של הקיבוץ המאוחד', שורשים (1979), עמ' 119-147; הנ"ל, תנועה במלכוד, עמ' 63-175; ברוך בן-אמרם, חבר הקבוצות, עם עובד, תל אביב 1976; מרדכי בר-לב, 'החינוך התיכון בקיבוץ-הדתי', עיונים בתקומת ישראל, 6 (1996), עמ' 402-425; 'הקיבוץ הדתי', אתר התנועה, <http://kdati.org.il/> (אוחזר בינואר 2012).

מעמדם של הקיבוץ והאוניברסיטה כקורפורציות אוטונומיות וולונטריות הוא המקור לרגשי הסולידריות, האחריות והשליחות בקרב חבריהם, וניצבים לפניהם שני אופני התנהלות בסיסיים כלפי הקבוצות הסובבות אותם. הראשון הוא לפרוש מן החברה כקבוצת אנשים טהורה ושלמה, ובתוך כך להתנזר ממגע עם העולם ולשמר את דפוסי החיים שלהם בשלמותם תוך כדי צמצום למינימום של 'הפרעות' חיצוניות. בכך מתממש אתוס של מתבודדים ומכונן מודל של מגדל שן אליטיסטי. האופן השני הוא לשרת את העולם הסובב אותם, ולהיהפך לקבוצה המעניקה השראה ומהווה מודל לחיקוי. מודל השירות של 'חיל החלוץ' מחייב הקמת מוסדות מאורגנים, החותרים להנהיג את החברה על ידי קביעת כללים ותקנות, הדרכה מעשית וחינוך מנהיגים.

גם כיום נשמעים בקיבוץ, כמו גם באוניברסיטה, קולות מתוך ההנהגה הבכירה להסתגרות ולפרישות מצד אחד ולהתערבות נרחבת ואינטנסיבית בחברה ובמדיניות מצד אחר. ההתנגשות הערכית והרעיונית בין הקיבוץ לבין האוניברסיטה היא תוצר בחירתם להתערב בחיים הפוליטיים-תרבותיים. שני הגופים מחפשים אחר דרכים יצירתיות ומגוונות לחזק את מעמדם הציבורי ולהרחיב את משאביהם ואת מספר חבריהם, ואחת הדרכים המרכזיות להשיג זאת היא לנסות ולהיהפך למורי הדרך ולמסמני המצפון החברתי.

הרקע לשינוי ביחס הקיבוצים להשכלה

שינויים רבים שהתחוללו בחינוך הקיבוצי התחייבו מהתפתחויות בשטח.¹⁹ במהלך שלושת העשורים הראשונים למדינה התעצבה זירה חברתית-מעמדית שבה מצאו הקיבוצים את עצמם נדחקים לשוליים לטובת עלייתו של מעמד בינוני משכיל-אקדמאי ועירוני, שזכה לחסות המרכז הפוליטי, שהיה בשליטת תנועת העבודה.²⁰ מהלך זה אופייין בהתעצמות ניכרת של מספר בעלי התארים האקדמיים תוך כדי התבססותם בתפקידי מפתח, עלייה בשכרם וחיזוק הסטטוס החברתי שלהם.

19 ניר, רק שביל כבשו רגלי, עמ' 523-528; אורי כהן, "מיכאל שלי" והמעבר מעילית מהפכנית למעמד בינוני, ישראל, 3 (2003), עמ' 157-182.

20 על העלייה בישראל בשיעורם של בעלי יותר מ-12 שנות לימוד ככל שמתקדמים בשנות הבדיקה ראו: יוסי שביט וויקי ברונשטיין, 'רפורמות בחינוך וצמצום פערי ההשכלה בישראל', בתוך: דן בן-דוד (עורך), דו"ח מצב המדינה – חברה, כלכלה ומדיניות 2010, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, ירושלים, 2011, עמ' 247-262.

שיעור בעלי יותר מ-12 שנות לימוד לפי עשורי לידה ומגדר²¹

גברים	נשים	ילידי שנת
31%	30%	1949-1940
36%	35%	1959-1950
42%	44%	1969-1960
56%	60%	1979-1970

תופעה זו של צמיחת מעמד בינוני משכיל אינה מסתכמת בעלייה מספרית בלבד, אלא היא מתאפיינת גם בהתחזקות מוסדות ההשכלה הגבוהה, שממנה נהנו גם ההנהגה הניהולית, אך גם האליטות המקריות, שהלכו והשתלבו בתחומי חיים רבים, והיו אחראיות על קביעת תקנות, על חלוקת משאבים ועל הסדרים שונים.²² המהלכים האלה הובילו לביסוסה של 'חברת הסמכה' מודרנית, שבה ההשכלה הגבוהה היא המדד הדומיננטי בקביעת זהויות יסוד דוגמת תעסוקה, סגנון חיים ושאיפות חברתיות.²³

לאחר מלחמת העולם השנייה התחזק מעמד של מוסדות ההשכלה הגבוהה כמקור מרכזי להרחבת אופקים תרבותיים, לרכישת התמחות תעסוקתית ולמימוש עצמי. עם זאת, הקיבוצים ראו במוסדות האלה גופים ל'הכשרה בורגנית לאידאולוגיה מתחרה'.²⁴ לתפיסה זו היתה אחראית מערכת החינוך העצמאית בקיבוצים, שהיה תפקידה לשמור על הזהות הנבדלת של חבריה כקהילה מהפכנית ביסודותיה, וולונטרית ואליטיסטית.²⁵ גישה זו של שימור המובחנות באה לידי ביטוי בחינוך הקיבוצי הפורמלי, תחילה במסגרת 'זרם העובדים' ולאחר מכן בחינוך הקיבוצי שפעל במסגרת 'החינוך הממלכתי' ובחינוך הבלתי פורמלי.²⁶

21 איל קמחי, 'מגמות בשוק העבודה: פערים בשיעורי התעסוקה ובשכר', בתוך: דן בן-דוד (עורך), 'דר"ח מצב המדינה – חברה, כלכלה ומדיניות 2010 (לעיל הערה 21)', עמ' 107-140. הטבלה בעמ' 139.

22 עמי וולנסקי, אקדמיה בסביבה משתנה – מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל, 1952-2004, הקיבוץ המאוחד ומוסד שמואל נאמן בטכניון, תל אביב וחיפה 2005; משה ליסק ואורי כהן, 'האסטרטגים המדעיים בתקופת הממלכתיות: יחסי הגומלין בין הקהילה האקדמית למוקדי כוח פוליטיים', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 1-27; כהן, ההר והגבעה, עמ' 257-304.

23 על חברת הסמכה המודרנית ראו: Randall Collins, *The Credential society: an historical sociology of education and stratification*, Academic Press, NY 1979.

24 Warning, *The Economic Analysis of Universities*, E. Elgar, Cheltenham & Northampton: 2007, pp. 147-155; Susanne 2007, pp. 147-155; ג'ון ג' משונים, סוציולוגיה, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1999, עמ' 513.

25 עוד על מערכת החינוך הקיבוצית ראו: יובל דרור, תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2002; הנ"ל, החינוך הקיבוצי בסביבתו, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1997.

26 הנ"ל, 'החינוך החברתי ערכי בזרם העובדים', דור לדור, ו (1994), עמ' 237-251; הנ"ל, 'החינוך הבלתי פורמלי בקיבוץ: בחיפוש אחר דפוסיים חדשים', בתוך: יחזקאל דר (עורך), חינוך בקיבוץ משתנה, מאגנס ויד טבנקין, ירושלים 1998.

ראשי התנועות הקיבוציות ראו במערכת החינוך הקיבוצית כלי מרכזי להשתלבותו של הכוגר בחיים הקיבוציים כאיש עמל בעל ערכי שוויון ושיתוף הן בתוך הקיבוץ הן בתרומתו למוסדות הלאומיים ולמוסדות תנועת העבודה. הדגש הושם באהבת הטבע, בהכשרה לעבודה גופנית ובהכנה לחיים בקהילה מגובשת על בסיס וולונטרי, שוויוני ודמוקרטי, אשר פועלת בתוך מרחב השפה העברית, ומושתתת על ערכי תרבות יהודיים.²⁷ להלן החלוקה לגישות שאפיינו את הקיבוץ כל אחת בתקופתה:

1. הגישה המתבדלת – דחייה של המוסד האקדמי ברוח 'הלכת, בגדת', לעתים עד כדי הטלת חרם על חברי קיבוצים שבחרו לעזוב את המשק לטובת לימודים אקדמיים. גישה זו אפיינה את התקופה הפורמטיבית של הקיבוץ.
2. הגישה האינסטרומנטלית – השתלמות חברים באקדמיה לצורך התמקצעות בתחומי התעשייה הקיבוצית. גישה זו אפיינה את תקופת 'המהפכה התעשייתית' בקיבוץ.
3. הגישה האידאולוגית-אקסקלוסיבית – הקמת מוסדות להשכלה גבוהה של הקיבוצים ובפיקוח של ראשי התנועות הקיבוציות על תכנית הלימודים, דוגמת סמינר הקיבוצים בתל אביב וסמינר אורנים והקורס הדר-שנתי שהתגבש בסמינר באפעל בהובלת לובה לויטה מקיבוץ עין חרוד מאוחר. גישה זו שררה משנות החמישים עד שנות התשעים.
4. השתתפות בלתי מותנת של חברי קיבוץ בלימודים או פיתוח קריירה במוסדות להשכלה גבוהה.²⁸

1. הבדלים דוריים

החלוקה לתקופות האלה מעידה על חברה שקרא הדור השלישי שלה תיגר על כמה מהנחות היסוד שהכתיב הדור הראשון, ושאימצו בלא ביקורת הדור השני.²⁹ הדור הראשון של התנועה הקיבוצית רצה להשיל את הלמדנות הגלותית מרמות 'היהודי החדש' ולפאר את דמות הפועל הלא מלומד: להחליף את עט הכתיבה באת החפירה. הדור השני, 'דור תש"ח' או 'דור בארץ',³⁰ אימץ את גישת אבותיו, ואילו הדור השלישי מרד במוסכמות

- 27 ניר, רק שביל כבשו רגלי, עמ' 183; יובל דרור, תולדות החינוך הקיבוצי, עמ' 30-49.
- 28 עוד אפשרות שנוסתה בשנים האחרונות בקרב חברי הקבוצות השיתופיות החדשות היא למסד את פעילותו של מה שאנו מכנים 'הדגם הדיאלוגי'. דגם זה מדגיש כי חברי תנועות הכוגרים ומעגל הקבוצות פיתחו תכניות לימודים ייחודיות שיתאימו לצורכיהם, כדוגמת בית המדרש למורי עם במכללת בית ברל ותכנית חכ"ה בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת חיפה. הדיון על כך חורג מגבולותיו של מחקר זה.
- 29 אלון גן, מ'ביעור חמץ של מנטליות' ל"הפיכת הפרמידה": עלייתו ודעיכתו של האתוס האנטי-אינטלקטואלי בחברה הישראלית', בתוך: מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), תרבות, זיכרון והיסטוריה, תרבות וזיכרון ישראל, ב, מרכז שזר ואוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2012, עמ' 523-574.
- 30 המושג 'דור בארץ' הופיע לראשונה באנתולוגיה: עזריאל עוכמני, שלמה טנאי ומשה שמיר (עורכים), דור בארץ: אנתולוגיה של ספרות ישראלית, ספרית פועלים, מרחביה 1958. עוד על 'דור בארץ' ראו: אניטה שפירא, 'דור בארץ', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), יהודים חדשים יהודים ישנים, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 122-154.

האלה בשנות השבעים.³¹ השינויים הללו השליכו על אופיו של הקיבוץ, על אופי החוזה החברתי שבין חבריו ועל זה שבין הקיבוצים לבין התנועות הקיבוציות.³²

2. התפתחות כלכלית-חברתית

שינוי ניכר חל ברמת החיים של חברי הקיבוצים ובמעמדם הסוציו-אקונומי עם התפתחותם המואצת של המפעלים הקיבוציים בשנות החמישים, שהתאפשרה בזכות חזרתם של בני הקיבוץ למשק לאחר מלחמת העצמאות ובזכות התפתחותם הטכנולוגית של המפעלים, נגישות החברים לדרג מקבלי ההחלטות והעסקת כוח אדם זול, פרולטריון מזרחי וערבי, שהתגורר בעיירות הפיתוח, במושבים ובכפרים הערביים מסביב לקיבוצים. התבגרותם של צעירי הקיבוץ והשתלבותם במשק הקיבוצי היתה אף היא מעין פיצוי דמוגרפי.

3. משבר דמוגרפי

אחת הסיבות העיקריות לשינוי היחס לאקדמיה היתה הידרדלות האוכלוסייה בקיבוצים. מצד אחד חלה הפסקה כמעט מוחלטת של קליטת חברים חדשים עם היעלמות המאגר המרכזי האירופי של קבוצות ההזדהות והתמיכה היהודיות בקיבוצים, וכן הלכה וגברה הסתייגותם של הישראלים מהצטרפות לקיבוצים.³³ ומצד אחר גלי עזיבה גדולים פקדו את הקיבוצים בשנות החמישים והשישים. ראשי הקיבוצים נוכחו לדעת כי למרות עלייה מתמשכת ברמת החיים בקיבוצים מאז תקופת טרום-העצמאות וראשית המדינה, ולמרות ההטבות הכלכליות שזכו להן בשל היותם חלק מרכזי של תנועת העבודה, הרי הקיבוצים סבלו מהגירה שלילית ניכרת, בעיקר בקרב הצעירים.

הטבלה הבאה מציגה את נתוני ההגירה לקיבוצים ומהם³⁴ בשלושת העשורים הראשונים למדינה ואת ההגירה השלילית בשנות החמישים והשישים, שבהן נרשמה עלייה דרמטית במספר תושבי ישראל בזכות גלי ההגירה הגדולים, בעיקר של יהודים מארצות האסלאם.³⁵ בתקופה זו ירד חלקם של חברי הקיבוצים בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל מ-6.5 אחוזים ב-1948 לכשלושה אחוזים בסוף שנות השבעים ובעשורים שלאחר מכן.³⁶

31 אלון גן, שם, עמ' 4-5. התנועה הציונית לא הזניחה את ההשכלה הגבוהה, והיתה שותפה להקמת אוניברסיטאות, מכוני מחקר, גימנסיות ומסגרות חינוך אחרות.

32 דני רוזוליו, 'הקדמה', בתוך: אבי אהרונסון, הקמת התק"ם, יד טבנקין, רמת אפעל 2002, עמ' 7-10.

33 איזנשטדט, החברה הישראלית, עמ' 252-253.

34 מספר הנקלטים בקיבוצים פחות ממספר העוזבים אותם.

35 הנתונים מתבססים על הנתונים שמופיעים במחקרו של פרוין: אברהם פרוין, התנועה הקיבוצית:

מידע ומספרים 2007, יד טבנקין, רמת אפעל 2007, עמ' 12.

36 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הקיבוצים ואוכלוסייתם, תמורות דמוגרפיות בשנים 1961-2005, ירושלים 2008.

שנים	מאזן ההגירה בקיבוצים	מספר חברי הקיבוצים, בסוף התקופה (השינוי באחוזים ביחס לתקופה הקודמת)	אחוז חברי הקיבוצים מקרב האוכלוסייה היהודית בישראל בסוף התקופה
1954-1950	+ 2,500	76,100	5.0
1959-1955	- 6,800	(+2.4%) 77,900	4.2
1969-1960	- 9,100	(+8.7%) 84,700	3.4
1979-1970	+ 800	(+25.1%) 106,000	3.4

בניסיון לפתור את משבר ההגירה השלילי פעלו חברי הדור השלישי לריכוך מגמת ההתבדלות שטבע דור המייסדים. לצד מניע ההישרדות אפשר לציין גם את התהליכים הפוליטיים והכלכליים שהובילו להתרופפות עמדות ההשפעה של ראשי התנועות הקיבוציות ולהחלשת מגמת ההיבדלות.³⁷ ככל שהקיבוץ אימץ גישה ליברלית יותר באשר למוסדות ההשכלה הגבוהה, כך העמיק משבר הסולידריות בקיבוץ, כלומר התקיים מתח בין הצורך לשמור על לכידות הקיבוץ וייחודו לבין הצורך שלו לשרוד במרחב הישראלי הדינמי.

העשורים הראשונים: דחייה של ההשכלה הגבוהה

אחד מקווי היסוד של הדור הראשון, דור החלוצים, היה סלידה ממערכת ההשכלה הגבוהה, שהתפתחה בארץ כמעט בד בבד לצמיחת הקיבוצים הראשונים. מאיר יערי, ממנהיגי 'הקיבוץ הארצי', הציג כבר ב-1918 את תפיסתו הלעומתית באשר לאקדמיה ולהשכלה בכלל. במכתב לוועידת המנהלים השומרים תבע:

לא עטים, נייר ודיו, לא אודות והמנונים, לא וידויים והשתפכיות-הנפש, אלא מסורים, גרזנים, מעדרים, ובראש וראשונה – ידיים! הבו לנו את ידיכם! אצלכם שלטת המחשבה, הספר; במחשבתכם – שבת-עולמים. יש לחיות חיי עבודה במשך ששת ימי המעשה ולחוג את שבת המחשבה רק ביום אחד. רק בעבודה ובפעולה נקדש את שם השומרים.³⁸

ב-1944 הוסיף בכינוס קבוצות ההשלמה בבית אלפא:

כדי להגיע לשלבים עליונים בשכלול עבודתנו, אין צורך דווקא שתלכו לאוניברסיטאות, לפני צאתכם להשלמה. עליכם להשתלם ולשכלל את הטכניקה של עבודתכם בתוך העבודה ומתוך העבודה. מכיר אני חברים בקיבוץ שהגיעו למזיגה בין מדע לעבודה ברפת, בפלחה ובבית הילדים, בלי להזדקק לאוניברסיטה ולאקדמיה.³⁹

37 אייזנשטרט, החברה הישראלית, עמ' 254-266.

38 מאיר יערי, 'בראש וראשונה ידיים', בדרך ארוכה, עמ' 11.

39 הנ"ל, 'דבר אל הדור השני', בדרך ארוכה, עמ' 188-189.

מאמצע שנות העשרים של המאה ה-20, לאחר הקמת האוניברסיטה העברית בירושלים ב-1925 והטכניון בחיפה ב-1924, קראו חברי תנועות הנוער לבוגריהן לוותר על לימודים גבוהים למען הקיבוץ. היציאה ללימודים נראתה עריקה מהמחנה החלוצי, וזכתה לביקורת חריפה וארסית מן הנשואים,⁴⁰ שבמקרים רבים ניתקו לחלוטין את קשריהם עם מי שהיו חבריהם למשק עד ימים אחדים קודם לעזיבתם.⁴¹ מדיניות זו נחלה הצלחה בשלהי שנות השישים, שבהן היה מספר הסטודנטים הקיבוצניים קטן מאוד, וההחלטה אם לשלוח חבר ללימודים היתה לרוב פרי דיונים ממושכים וקשים, שבהם נשקלו בקפידה צורכי הקיבוץ, הנוק שייגרם לסידור העבודה עקב היעדרות החבר ועלות הלימודים עצמם. בסופו של התהליך היה נושא הלימודים הגבוהים אמור לעלות לדיון מסכם באספת חברי הקיבוץ, ושם היתה מתקבלת החלטה בסוגיה.⁴²

קיבוצניקים-סטודנטים היו תופעה נדירה בקמפוסים, עד כדי כך שבידיעה בעיתון 'דבר' מ-1961 המתייחסת לסטודנטים 'יוצאי הדופן' של מחזור הלימודים נכתב: 'בין מקבלי התארים מהאוניברסיטה העברית יהיו גם בני המיעוטים, חברי קיבוץ, אנשי צבא ונזיר'.⁴³ במאמר בעיתון 'דבר' מדצמבר 1968 הציג העיתונאי מרדכי ניישטט את הגישה הבלתי מתפשרת:

ההכרעה היתה חריפה וחד משמעית: קיבוץ או אוניברסיטה, עיסוק במקצוע אקדמאי בת"א – או איש עבודה בקיבוץ לאורך כל החיים. שני קטבים היו – ואיש לא העלה אז על הדעת שאי פעם ייפגשו. מי שהכריע לצד הקיבוץ עשה זאת מתוך תודעה עמוקה והשקפת עולם, ומתוך הכרה ברורה שפירוש הדבר ויתור על חלומות ישנים להשכלה אקדמית.⁴⁴

הגישה הבלתי מתפשרת בנוגע ללימודים אקדמיים הביאה רבים מחברי הקיבוצים לעזוב את המשקים במהלך שנות החמישים והשישים, שבהן חלה צמיחה דרמטית של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל, שבאה לידי ביטוי גם בעלייה חדה במספר הסטודנטים ובמספר

40 ריאיון עם משה ליסק, 18 ביוני 2012; ריאיון עם רם גופנא, 13 בנובמבר 2012; ריאיון עם אמנון שמוש, 14 בדצמבר 2012; דני נוי, 'התפתחות הגישה להשכלה הגבוהה בתנועה הקיבוצית', הקיבוץ, 5 (1977), עמ' 56.

41 יש לציין כי חרף הביקורת החד-משמעית כלפי העוזבים היו גם שגילוי גישה שונה. ממכתב שכתב יוסף בוסל, איש דגניה, לחבר שעזב: 'לי, דע לך, נשארת אח לא נשכח לעולם. באשר חיינו אנו עד היום לא ישובו עוד פעם. וכמו שלא שכח אף פעם את רעיוננו, ככה אין אני שוכח אף אחד מחברינו, שפעלו אתי יחד בשנותינו הראשונות'. ראו: יוסף בוסל, 'מכתב לחבר', בתוך: ללא עורך, הקבוצה: מאסף לענייני הקבוצה וחיה, הסתדרות העובדים העברים הכללית בארץ ישראל, ועדת הקבוצות, תל אביב 1925, עמ' 3.

42 נוי (לעיל הערה 40).

43 מחבר לא ידוע, 'בוגרי אוניברסיטה יקבלו מחר תעודות', דבר, 1961, עמ' 4.

44 מרדכי ניישטט, 'קיבוצניקים בקריות האוניברסיטה', דבר, 14 בדצמבר 1968, עמ' 7.

האוניברסיטאות.⁴⁵ בשנים 1955-1959, למשל, נאמדה ההגירה השלילית מהקיבוצים כ־6,800 חברים, ואילו בעשור שלאחר מכן, בשנים 1960-1969, היה מספר העוזבים גדול כ־9,100 ממספר הנקלטים.⁴⁶ אחת הסיבות המרכזיות לעזיבות הרבות היתה הרצון להשתלם באקדמיה, ובמקרים מסוימים אף הגיעו בקשות החברים להצבעה במוסדות הקיבוץ. בדרך כלל דחתה אספת החברים את הבקשות על הסף.⁴⁷ ההתנגדות ללימודים אקדמיים מילאה תפקיד של שמירה על הגבול בין אלה שהוגדרו 'הם' לבין אלה שהוגדרו 'אנחנו', כלומר היא תרמה לעיצוב גבולות הזהות הייחודית של חברי הקיבוץ. לדברי אליהו רגב, סלידת מנהיגי התנועות הקיבוציות מן הלימוד נבעה לא רק מקידוש העבודה כשלעצמה, אלא גם מהחשש שמא חוגי הלימוד באוניברסיטה יעודרו תפיסות שיפגעו בקונפורמיות ובנאמנות לקיבוץ, ואף ייהפכו למעין תאים מחתרתיים, שיערערו על סמכות הקיבוץ ויחלישו את התלות בו. בהתאם לכך הדגישו הנהגות הקיבוצים דווקא את חשיבותן של המשימות המצריות ארגון ריכוזי, הטלת מרות והפעלת סמכות. תפיסה זו סתרה חופש ואוטונומיה הנוצרים מסולידריות, שיתוף ולימוד.⁴⁸ לצד זאת נעשה מאמץ להקים מערכת חינוך על-תיכונית ייחודית שתתמקד בהכשרת המורים, הגננות והמחנכים שילמדו בקיבוצים. למעשה היתה בכך פתיחת נתיב חדש להקמת מעין אוניברסיטה קיבוצית בדומה לאוניברסיטאות דתיות בעולם, ודגם זה אכן התקבל בישראל עם היווסדותה של אוניברסיטה דתית ברמת גן בשנת 1955.⁴⁹ את הסמינר הקיבוצי הראשון, סמינר הקיבוצים, הקים ב־1939 איש החינוך מרדכי סגל. המוסד נפתח בתל אביב ברחוב יהודה הלוי, וכעבור שנים הועתק מקומו לגדת הירקון בצפון העיר. בשנים הראשונות הופעלו בסמינר כיתת מורים דו-שנתית וכיתת גננות חד-שנתית.⁵⁰ כעבור 12 שנים נחנך גם סמינר אורנים ביער אלכסנדר, ליד טבעון, ובעקבות הפילוג בתנועת 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' נוסד סמינר נפרד, והוא פעל תחילה ברמת רחל, וכעבור שנתיים עבר לבית ברל, ליד כפר סבא, והוא קרוי על שמו של אחד ממנהיגי תנועת

45 מסוף שנות הארבעים עד סוף שנות השישים נפתחו בישראל ארבע אוניברסיטאות לצד מכון מחקר, שהתווספו לשתי האוניברסיטאות שפעלו בתקופת טרום-העצמאות – הטכניון בחיפה והאוניברסיטה העברית בירושלים. המוסד האקדמי הראשון שנפתח לאחר קום המדינה היה מכון ויצמן, שנחנך ברחובות ב־1949. בשנות החמישים נוסדו אוניברסיטת בר-אילן (1955) ואוניברסיטת תל אביב (1956), ובשנות השישים הוקמו אוניברסיטת חיפה (1963) ואוניברסיטת הנגב (1969), ושמה הוסב לאוניברסיטת בן-גוריון בנגב לאחר מותו של ראש ממשלת ישראל הראשון ב־1973.

46 אברהם פרוין, התנועה הקיבוצית: מידע ומספרים 2007, יד טבנקין, רמת אפעל 2007, עמ' 12.

47 אחד המקרים המפורסמים הוא סיפורו של פרופ' משה ליסק, שביקש ב־1950 להשתלם באקדמיה כדי לשמש מנהל בית הספר של קיבוצו מעיין ברוך. לאחר שנדחתה בקשתו, עזב את הקיבוץ לטובת לימודים באוניברסיטה העברית בירושלים.

48 אליהו רגב, הקיבוץ מת, יחי הקיבוץ, הוצאת קיבוץ ברעם, קיבוץ ברעם 1996, עמ' 63-64.

49 מנחם קליין, בר-אילן: אקדמיה, דת ופוליטיקה, מאגנס, ירושלים 1998.

50 אלי אברהמי (עורך), לקסיקון הקיבוץ, יד טבנקין, רמת אפעל 1998, עמ' 216.

העבודה ברל כצנלסון.⁵¹ סמינר זה, שהועבר כעבור עשור בקירוב לאחריותה של תנועת המושבים, משמש עד היום מרכז חשוב של מפלגת העבודה ומארח אירועים מפלגתיים שונים.⁵² במכללת בית ברל שוכן גם ארכיון המפלגה.⁵³ ואולם, לרבים מחברי הקיבוצים היה ברור כי אותם מוסדות על-תיכוניים להכשרה בחינוך אינם יכולים כלל ועיקר להחליף את האוניברסיטה, המתמחה בקשת רחבה של נושאים, ונהפכה בשלטון תנועת העבודה בשנים 1948-1977 למוסד ההשכלה הדומיננטי.

דור הביניים: קבלה מסויגת וסלקטיבית של ההשכלה הגבוהה

בד בבד לגישה המתברלת, ששלטה בתקופת טרום-העצמאות, עולה כי התקיימו עוד זרמים בתוך הקיבוצים שהחזיקו בגישות שונות באשר להשכלה הגבוהה. בסוף שנות השלושים התפתחה בתנועת 'הקיבוץ המאוחד' התפיסה כי הקניית השכלה היא חלק בלתי נפרד מתפקידי התנועה, ויש צורך לטפח פעילים בעלי השכלה רעיונית וידע בתחומי המשק והחברה. בהתאם לכך הוקמו מסגרות לימוד ייחודיות כמו 'סמינר הפעילים המרכזי לעיון ודיון בבעיות היסוד הרעיוניות של הציונות, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית והקיבוץ', שנערך ב-1937 בקיבוץ עין חרוד ונמשך שישה חודשים,⁵⁴ סמינרים לפעילים ולמדריכי הנוער העובד נענן ובכפר ויתקין ו'סמינר השליחים המרכזי', שהתקיים ב-1944 בגבעת השלושה, וגיבש את חבורת השליחים שיצאה במוצאי מלחמת העולם השנייה לפגוש את שארית הפלטה היהודית באירופה, ולארגן אותה לקראת מבצע הבריחה וההעפלה. עוד סמינרים נוספים נערכו ב-1947 בקיבוץ נען, ובקיבוץ 1949 בקיבוץ העירוני אפעל, שהוקם בשנת 1947 ופורק לאחר שנים ספורות ב-1951, ושטחו נותר סמינר של 'הקיבוץ המאוחד'.⁵⁵ הסמינרים האלה הובילו לפתיחת קורס דו-שנתי בסמינר אפעל, שהיה ניסיון ייחודי של התנועה הקיבוצית לספק השכלה גבוהה עצמאית, המעוגנת בתפיסה בין-תחומית הומניסטית-יהודית. הקורס, שנפתח ב-1954 כמכון להשכלה גבוהה במטרה להכשיר פעילים מרכזיים של 'הקיבוץ המאוחד', נהפך ברבות השנים למכללה להשכלה על-תיכונית של חברי התנועות הקיבוציות.⁵⁶

51 יובל דרור, תולדות החינוך הקיבוצי, עמ' 217-220.

52 בנובמבר 2013, למשל, הציגה מפלגת העבודה את רשימתה לכנסת באולם המרכזי במכללת בית ברל. ראו: עמית סגל ועזרי עמרם, 'העבודה בחרה נבחרת: "נחליף את השלטון"', 30 בנובמבר 2012, <http://www.mako.co.il/news-elections-2013/articles/Article-ebede8907005b31004.htm> (אוחזר במאי 2013).

53 על ארכיון מפלגת העבודה הנמצא במכללת בית ברל ראו: ברוך תור-רוז, 'ארכיון מפלגת העבודה בבית ברל כמקור לתולדות ארץ ישראל, 1930-1948', קתדרה, 3 (1977), עמ' 216-223.

54 אברהמי, לקסיקון הקיבוץ, עמ' 218.

55 יעקב עובד, 'השכלה גבוהה עצמאית, הומניסטית-יהודית של התנועה הקיבוצית: הקורס הדו-שנתי באפעל', בתוך: יובל דרור (עורך), קיבוץ ויהדות (טרם פורסם).

56 שם.

הוגה הרעיון – לובה לויטה מקיבוץ עין חרוד מאוחד, שהיה אחד האידאולוגים החשובים של התנועה הקיבוצית, שימש מזכיר מדיני של מפלגת מפ"ם, והיה עורך בהוצאת 'הקיבוץ המאוחד' – תבע לשמר את ההבחנה הנוקשה בין הקיבוץ למוסד להשכלה גבוהה, אף שהבין כי בלא הכשרה מקצועית ראויה עלולה האליטה הקיבוצית האחראית על ניהול המשאבים החומריים להיפגע קשות. בתוך כך הפעילות הסמי-אקדמית באפעל עלתה בקנה אחד עם התפיסה הרווחת בקרב ראשי התנועות הקיבוציות, כי אין לקיים מסגרת לימודים בחסות אקדמית חיצונית, מאחר שזו עלולה להוביל לפגיעה בערכי האליטה הקיבוצית, ו'להשתלט' על תודעתה עד כדי כך שתוביל לשינוי יסודותיו של הקיבוץ. לובה לויטה אמר:

ההצעה היא להקים מכון לפעילי הקיבוץ המאוחד [...] להעלאת חבר אנשים שלנו לרמה יותר גבוהה מבחינת ההשכלה [...] מרבית פעילינו, גם בעלי הפוטנציאל הגבוה אינם מגיעים ליכולת של הנהלת הקיבוץ בהעדר השכלה גבוהה נאותה. אין לזהות השכלה גבוהה רק עם השכלה אוניברסיטאית. ההשכלה שמקבלים באוניברסיטה לא מתאימה לנו ואינה יעילה לחברים שלנו.⁵⁷

בקורס הדו-שנתי הראשון בסמינר אפעל, שארך 25 שבועות, השתתפו 13 סטודנטים, שהיו ממכלול האליטה בקיבוצים, ובהם צביה לובטקין, ממנהיגות המרד בגטו ורשה;⁵⁸ אורי ברנר, סגן מפקד הפלמ"ח;⁵⁹ ונחום גולן, שפיקד על חטיבת גולני במלחמת העצמאות.⁶⁰ כמחצית משעות הלימודים יוחדו למדעי הרוח והחברה, שכללו היסטוריה של עם ישראל, היסטוריה כללית ותולדות ארץ ישראל, ולא נפקד מקומם של לימודי אנגלית, לימודים ריאליים והרצאות רעיוניות של יצחק טבנקין, האידאולוג המרכזי של תנועת 'הקיבוץ המאוחד',⁶¹ שריכוז את צוות המורים בסמינר, והעביר כ-11 אחוזים משעות

57 לובה לויטה, ישיבת מזכירות הקיבוץ המאוחד, ארכיון יד טבנקין, חטיבה 4-2, מכל 9, תיק 11.
58 צביה לובטקין היתה ממנהיגי מרד גטו ורשה, מדריכה בתנועות 'דרור' ו'החלוץ', ממייסדי קיבוץ לוחמי הגטאות ומהפעילים המרכזיים בתנועת 'הקיבוץ המאוחד'. עוד על לובטקין ראו: בלה גוטרמן, צביה האחת: סיפור חייה של צביה לובטקין, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2011; הנ"ל 'בתוך עמה: קרקע הצמיחה של צביה לובטקין', ילקוט מורשת, פ"ד (2008), עמ' 13-38.
59 אורי ניסן ברנר היה סגן מפקד הפלמ"ח וחבר קיבוץ מעוז חיים.
60 נחום גולן היה חבר קיבוץ כפר סאלד. פיקד על חטיבת גולני במלחמת העצמאות, ולאחר מכן מילא תפקיד בכיר במערך המילואים וכמה תפקידים בהנהגת תנועת 'הקיבוץ המאוחד'. עוד על נחום גולן ראו באתר של בית יגאל אלון, http://www.bet-alon.co.il/info/people_details.php?people_id=256 (אוחזר ביולי 2013).
61 על חייו ופועלו של יצחק טבנקין ראו: אריה פיאלקוב ויוסקה רבינוביץ', יצחק טבנקין: פרקי חיים, האיש ופועלו, חברים ותלמידים מספרים, סוגיות במשנתו, יד טבנקין, רמת אפעל 1982; יוסף טבנקין, יצחק טבנקין ואתגרי תקופתו, הדר, תל אביב 1986; אייל כפכפי, 'החלוציות הלאומית של יצחק טבנקין', קתדרה, 48 (1988), עמ' 120-144; ברוך כנרי, טבנקין בארץ ישראל, יד טבנקין, רמת אפעל 2003.

הקורס.⁶² לימודי הכלכלה בקורס התבססו על לימוד יסודי של 'הקפיטל', שכתב קרל מרקס, ונמסרו על ידי אפרים צור מקיבוץ מעגן מיכאל, שאת הכשרתו בתחום קיבל בלימודי כלכלה באוניברסיטת סורבון בפרז'ו בשעה ששימש שם שליח של תנועת 'דרור'.⁶³ עד סגירתו ב-1994 למדו ב'קורס הגבוה' יותר מ-700 חברי קיבוץ מכל הזרמים והתנועות.⁶⁴ תהליך דומה של הקמת מסגרות להשכלה גבוהה התרחש ב-1949, עם ייסוד סמינר 'גבעת חביבה' באזור ואדי ערה על ידי תנועת 'הקיבוץ הארצי'. הסמינר נועד לספק אכסניה לסמינרים הרעיוניים של התנועה, ואלו זכו להצלחה עצומה ומהירה בקרב חבריה: 'חודשים מספר, פחות משנה, שהמקום הזה הפך למקום-תורה. באולמות יושבים אנשי הקיבוצים, מקשיבים להרצאות, מעיינים, לומדים, קורס או מחזור מסיים את לימודיו ולמחרת שוב מתחיל מחזור חדש או קורס שני'.⁶⁵ למרות הצלחת הסמינר נשמעו בתנועה תלונות על שאין באפשרותו לספק את צורכי התנועה במלואם, מאחר שהוא אינו מקבל תמיכה כלכלית מספקת: 'כל זה צריך להתגשם בתוך מציאות יום-יומית אפורה ועתים אף אכזרית. הננו נאלצים לבנות את המוסד ולקיימו בכוחות עצמנו ובלי אותה העזרה הנדיבה מבחוץ, שממנה נהנים מוסדות מסוג זה, החוסות בצל המפלגה השלטת'.⁶⁶

גם הקיבוץ הדתי ייסד שתי ישיבות, ומטרתן היתה להחיל ידע תורני מקיף במכלול תחומי היהדות. הישיבה הראשונה הוקמה ב-1976, ומשנת 1984 היא פועלת בקיבוץ עין צורים, ואילו הישיבה השנייה נוסדה ב-1982 במעלה הגלבוץ. בסיום הלימודים בישיבה היו בוגריה מתגייסים לשירות צבאי מלא. בעין צורים פועל מ-1989 גם 'מרכז הרצוג' ללימודי יהדות בגישה פתוחה וסובלנית, ונוסף על כך מפעילה תנועת 'הקיבוץ הדתי' מרכז להכשרת מורים.⁶⁷

לצד סמינר אפעל וסמינר גבעת חביבה, שלא העניקו תארים אקדמיים פורמליים, פעלו כמה מסלולי לימוד במוסדות אקדמיים, שהותאמו לצרכים המיוחדים של התנועות הקיבוציות והקיבוצים, וביטאו את הגישה האינסטרומנטלית למוסדות ההשכלה הגבוהה. אחד הגורמים שהביאו להתפתחות זו היה העלייה ברמת המחיה הקיבוצית והצורך הכלכלי

62 תיקי הקורסים הדור-שנתיים, 12 בפברואר 2013, ארכיון יד טבנקין, חטיבה, 3-2-13, מכל 1, תיק 1.

63 אפרים צור, יליד פולין שגדל בתל אביב, היה חבר ההכשרה המגויסת שהקימה את קיבוץ מעגן מיכאל. במהלך השנים יצא לכמה שליחויות באירופה, ולצד הפעילות בתנועה למד באקדמיה. בשובו ארצה שימש מרצה ומחנך בתנועה הקיבוצית. עוד על קורות חייו של אפרים צור ראו באתר הזיכרון של קיבוצו מעגן מיכאל, http://izkor.maaganm.co.il/page_13558 (אוחזר באפריל 2013).

64 מאז סגירתו של הקורס משמש סמינר אפעל אכסניה ליד טבנקין, המכון המחקרי רעיוני ותיעודי של התק"ם, לארגון החינוכי בינ"ה, העוסק ביהדות חילונית בגישה פלורליסטית ולימי עיון וסדנאות קיבוציות ושל גופים שאינם קיבוציים. ראו: אברהמי (לעיל הערה 50), עמ' 216-217.

65 רם לנדוי, 'גבעת חביבה – הסמינריון הקבוע של הקיבוץ הארצי', על המשמר, 13 באפריל 1950, עמ' 2.

66 רומה, 'השבוע בקיבוץ הארצי', עיתון הקיבוץ הארצי, 20 בדצמבר 1951, עמ' 3.

67 אברהמי (לעיל הערה 50), עמ' 217.

להתמחות במקצועות השונים של המשק הקיבוצי. מגמה זו החלה באמצע שנות החמישים, עם המעבר מצניעות כמעט סגפנית לשאיפה להשיג רמת מחיה גבוהה לחברים, תוך כדי הותרת מרחב הולך וגדל לאינדיבידואלים ולמשפחתיות.⁶⁸ בד בבד נראה הקיבוץ יותר ויותר אוסף של מיזמים כלכליים נפרדים המתחרים אלה באלה, ובו כל 'ענף כלכלי' צריך להצדיק את עצמו.⁶⁹

בקיבוצים רבים התחוללה 'מהפכה תעשייתית',⁷⁰ והיא החלישה בהדרגה את כוחן של התנועות הקיבוציות, ודחקה את האידאולוגיה למקום שני בחשיבותו לאחר ההישגים הקונקרטיים בפוליטיקה, בחברה, ובייחוד בכלכלה.⁷¹ קיבוצים רבים הצליחו לעבור ממצב של הפסדים לרווחים ניכרים, ומכאן מחברת צנע לחברת שפע, מחברה חקלאית לחברה מתועשת, ומקיבוצים קטנים לגדולים.⁷² בקיבוצים רבים הוקמו חדרי אוכל חדישים, ומוסד 'המועדון לחבר' נהפך מרכזי בחצר הקיבוץ.⁷³ רמת המחיה של הקיבוצים התברגה לעשירון השביעי-שמיני,⁷⁴ כלומר זו היתה קבוצה חברתית שהשתייכה, לפחות מבחינת הנתונים הכלכליים, למעמד הבינוני-גבוה של החברה הישראלית.

התקדמות זו לוותה שינוי שיווי המשקל בין הפרט לכלל בקיבוץ. החברים ביקשו להכניס לחדריהם חפצים חדשים ויקרי ערך כמו מקררים, רדיו ומכשירי טלוויזיה, ודרשו יותר ויותר מקום לפרטיות תוך כדי דחיקת רגליהן של המסגרות השיתופיות.⁷⁵ ססמת ה'הגשמה' הוסבה ל'מימוש' או ל'מימוש עצמי'.⁷⁶ מסלולי הלימודים המותאמים במוסדות להשכלה גבוהה שיקפו את המתח בין השאיפה ל'מימוש עצמי' לבין הצרכים שהוגדרו חיוניים לקיבוץ. בין המסלולים האלה נמצאו:⁷⁷

68 גן כינה תופעה זו 'מעבר מסגפנות פוריטנית לנהנתנות צרכנית'. ראו: אלון גן, 'השיח שגווע?' "תרבות השיחים" כניסיון לגבש זהות מיוחדת לדור השני בקיבוץ, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב 2002, עמ' 34-35.

69 אליעזר בן-רפאל, מהפכה לא טוטאלית, יד טבנקין, רמת אפעל 1996, עמ' 99-100.

70 טל אלמליח, 'בין קיבוץ למעמד: כלכלה, פוליטיקה ותרבות ב"השומר הארצי" 1956-1977', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2011, עמ' 2-3; יחזקאל דר, 'צדק חלוקתי משתנה: תמורות בהערכת העבודה בקיבוץ', אופקים בגיאוגרפיה, 66 (2006), עמ' 47.

71 אחד הביטויים המרכזיים לכך היה כניסתה של מפ"ם, המפלגה שייצגה את הקיבוץ הארצי, לראשונה לממשלה בסוף 1955. אבי אהרונסון הוסיף כי בסוגיות רבות היטשטשו ההבדלים האידאולוגיים בין התנועות הקיבוציות השונות. ראו: אבי אהרונסון, הקמת התק"ם, יד טבנקין, רמת אפעל 2002, עמ' 17-16.

72 אלמליח, בין קיבוץ למעמד, עמ' 318.

73 גן, השיח שגווע?, עמ' 34-35.

74 דר (לעיל הערה 70), עמ' 53.

75 אורי פינקרפלד, ריאיון שנערך ב-12 בנובמבר 2012.

76 גן, השיח שגווע?, עמ' 35; אניטה שפירא (לעיל הערה 9), עמ' 200.

77 ברוך בן אברם וראובן מיכאל, 'חומר רקע לדיונים בשאלת ההשכלה הגבוהה', 29 באפריל 1970, ארכיון יד טבנקין, חטיבה 8-16, מכל ח' 39 78; חנן פינברג, 'רשת הקורסים, הקיימים והמתוכננים של הרשות להשכלה וחקר, 30 במאי 1965', ארכיון יד טבנקין, חטיבה 2, מכל 14, תיק 4.

1. הקורס הגבוה לחקלאות ולכלכלה בפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית ברחובות – מסלול לחקלאות ומסלול לכלכלה המעניקים תואר ראשון.
2. חוג ללימודי עבודה בפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת תל אביב – ששילב לימודי סוציולוגיה, כלכלה ותולדות התנועה, ונתמך מטעם ההסתדרות.
3. קורסים במדרשת רופין, ובהם קורס של עשרה חודשים למרכזי משק וקורס לרכזי ענפים, שארך חודשיים-שלושה חודשים. כמו כן התקיימו קורס גבוה של שנתיים לטכנאים וקורס להכשרת גזברים, שארך שלושה חודשים.

לצד אלה, בסוף שנות השישים ובתחילת שנות השבעים התנהל דיון מקיף על הקמת אוניברסיטה קיבוצית, שתאפשר קיום אקדמיה מתבדלת וסלקטיבית, השומרת על ערכי הקיבוץ. אי-הסכמות בנוגע לאופי המוסד טרפדו בסופו של דבר את הרעיון.⁷⁸ השוללים טענו כי האיוון בין האידיאולוגיה הקיבוצית לבין המתודה המחקרית האקדמית עלול להתערער, ואילו המחייבים טענו כי התנועה הקיבוצית זקוקה לאוניברסיטה שלא תתנכר לעולמה הרוחני ולצרכיה.⁷⁹

יחזקאל דר כינה את התהליכים הללו 'חילון המבנה החברתי של הקיבוץ', שבו העבודה ומעמדו של חבר הקיבוץ הוערכו במונחי שוק, ולא במונחים של השקעה והתמדה שהיו נהוגים קודם לכן.⁸⁰ לדבריו, אם עד אותה תקופה היה הסטטוס החברתי של חבר קיבוץ 'כרטיס הביקור' של חברי הקיבוצים, הרי בעקבות 'מהפכה התעשייתית' נהיה העיסוק המרכזי או התפקיד בתוך המפעל התעשייתי או בחקלאות למרכיב הזהות העיקרי.⁸¹ על רקע זאת שאפו מקצת הבוגרים ללמוד במוסד להשכלה גבוהה, למגינת לבם של רוב המחנכים. אחד מהם, אליעזר הכהן מקיבוץ בית אלפא, שמילא כמה תפקידים בכירים ב'קיבוץ הארצי',⁸² אמר בשנות החמישים: 'ראינו פה ושם גילויים של תסיסה שבאו מתוך נהייה – לפי שעה סנונית ראשונה בתוך החטיבה הצעירה – ללימודים גבוהים, ולא תמיד מתוך דחפים שאנו יכולים לחייבם'.⁸³

78 עובד (לעיל הערה 55).

79 סופרי 'דבר', 'ננעלה ועידת איחוד הקבוצות והקיבוצים', דבר, 4 במאי 1969, עמ' 10; נתן רוטנשטריך, 'הקמת אוניברסיטה קיבוצית', דבר, 22 במאי 1969, עמ' 4.

80 דר, צדק חלוקתי משתנה, עמ' 48-52.

81 שם, עמ' 52-53. לדברי דר, תהליך 'חילון המבנה החברתי של הקיבוץ' הואץ האצה דרמטית בתקופת המשבר שפקד את הקיבוצים בשנות השמונים של המאה ה-20, והעבודה החלה להיות מוערכת אך ורק במונחים של תשומות הן מבחינה כלכלית וחברתית הן מבחינה סמנטית (למשל, המושג 'עבודה' הפך ל'פרנסה', ו'מקום עבודה' הוסב ל'משרה'). לדברי דר, התהליך הושלם עם המעבר לשכר דיפרנציאלי במרבית הקיבוצים.

82 על קורות חייו של אליעזר הכהן מקיבוץ בית אלפא ראו: http://www.betalfa.org.il/inmemory/index.php?option=com_content&view=article&id=13:eliezer-hacohen&catid=11:2008-09-09-18-50-47&Itemid=11 (אוחזר במרס 2013).

83 אליעזר הכהן, 'לשאלת ההשתלמות המקצועית וההשתלמות הגבוהה', הדים בקיבוץ, 51 (1955), עמ' 39.

הלחץ שהפעילו בני הנוער על דור ההורים בנוגע להשתלבות באוניברסיטה היה ממכלול ביקורת מקיפה שהיתה להם על אורח החיים הקיבוצי, אשר הטיל עליהם מגבלות ואיסורים רבים לעומת הנערים העירוניים. ב-1965 פרסם עמרי לולב רשימה בעלון הקיבוץ אפיקים, שכותרתו: 'אתם! ואילו אנחנו...?', ובה תיאר את 'שלושת פשעי הראשונים' שביצע דור המייסדים. ה'פשע' המרכזי שבהם היה איבוד האמונה בדור הצעיר. חרף האידאליזם הנשגבים של הקיבוץ גזל דור המייסדים מהדור הצעיר את חופש הבחירה, בין השאר בשאלת ההשתלבות במערכת ההשכלה הגבוהה, מחשש שיביא הדבר לידי עזיבת הקיבוץ, כלומר ל'בגידה' או ל'כישלון':

את הזכות לבחור אתם נותנים לנו? כן, בוודאי. אך בתיאוריה בלבד. כי בחירה פירושה גם אמירת לאו בצד האפשרות של חיוב. פירושה גם אפשרות של עזיבת הקיבוץ בצידו של המשך החיים בו, ואת זאת הרי אין הדעת סובלת. מדוע הבחירה בדרך חיים אחרת, שאינה תואמת את דרככם אתם, נחשבת כישלון (כישלון החינוך?) או אפילו בגידה (באיזו נאמנות?), ומדוע מפחידה כל כך הזכות לכך? האם לא בגלל אותו חוסר אמונה?⁸⁴

לולב המשיך ומסר כי דור ההורים, שמרד בהוריו שלו, לא אפשר את פעולת המרידה לבני הדור הצעיר בעטייה של התפיסה שרצונו של הפרט חשוב פחות מרצון הכלל – 'משפט הפרט מוכרע לפי שיקולי תועלת הכלל' – והאשים אותם במילים 'אין דתיים גדולים מכס': 'כביסאו הריק של אלוהים המודח שמתם בהדרה ובחרדת קודש את ערכי הקיבוץ'.⁸⁵ לדבריו, ערכי הקיבוץ חיצוניים לערכי אדם, שכינה אותם 'פנימיים', ומכאן בעלי חשיבות גבוהה יותר.⁸⁶ לדבריו, אחד החששות של ההורים הוא רצונם של הנערים להשתלב במערכת ההשכלה הגבוהה:

ואנחנו? בהתבגרנו מסתגרים בתא המשפחתי. משתוקקים ללימודים ולהשתלמות שאין בהם דווקא צורך לכלל. מחשיבים את שיקוליהם האישיים לא פחות מן החברתיים. תאמרו אולי – אנחנו אנוכיים. ואני הייתי אומר, כי איננו מנותקים מעצמנו. רבים מאיתנו, שלא בצדק, חשים בדלותם לעומת מעוף מעשיכם.⁸⁷

הרשימה הביקורתית עוררה סערה בקרב חברי התנועות הקיבוציות, והובילה לפרסומם של מאמרי תגובה. באחד מהם ביטל בנימין גרינבוים מקיבוץ גן שמואל את טענותיו של לולב, ומסר בין השאר שמקורן בגישה אינדיבידואליסטית שגויה:

84 עמרי לולב, 'אתם! ואילו אנחנו?...', הדים בקיבוץ, 81 (1965), עמ' 64-66.
85 ביקורתו של לולב בנושא זה ארסית, מאחר שחלק משלילת הגלות שביקשו לבצע מייסדי הקיבוץ היה ביטול המחויבות לדת היהודית או לדת בכלל בשם האמונה באדם.
86 לולב (לעיל הערה 84), עמ' 65.
87 שם.

הכמיהה למקצועות אינטלקטואליים כמקור פרנסה וסיפוק גבוה יותר מביאה עמה רדיפה אחרי התעודה המשמשת 'מפתח גנבים' לאותם החיים 'החופשיים', שאין בהם שעמום חלילה ואין בהם מאמץ גופני קשה. לשם קבלת תעודה אין צורך לצבור דעת ולהעמיק חקר, ובוודאי שאין צורך להזדהות עם המקצוע. חייבים אך לעמוד בבחינות.⁸⁸

גרינבוים מניח סתירה חריפה בין 'התעודה' שמעניק המוסד להשכלה גבוהה לבין הלימוד האמתי, שאינו צריך להוביל לכדי מקצוע מוגדר ומתוחם. לדעתו, האוניברסיטה, לפחות במקצועות להכשרת מומחים, מחייבת סדרות ארוכות של מבחנים שאינם מובילים לחופש, אלא דווקא להכנעת הרוח. בכל מקרה, בדבריו הוא אינו נוגע לממד הוולונטרי של בחירה חופשית שהיתה נתונה בידי דור מייסדי הקיבוץ, ולמעשה הוא מחזק את ביקורת הדור הצעיר באשר לסגירות המחשבתית והשמרנות שהתפתחה בתוך דור אחד, ומכאן קצרה הדרך של גרינבוים להגדיר את שאיפותיו של לולב בביטול משהו 'אמוציות'.⁸⁹

הפולמוס החריף נמשך, ובגיליון 82 של 'הדים בקיבוץ', שפורסם ב-1966, הטיח ראובן שפירא ביקורת קשה בגישתו של גרינבוים: 'האם כל הפגמים מצויים בדור השני והם בלבד הגורמים לקשיי שילוב הדורות בתנועה? האומנם המבוכה הינה אך ורק נחלתו של הדור השני – ולדור הראשון אין חלק בה?'⁹⁰ שפירא מסר כי בין לולב לגרינבוים התנהל דו-שיח של חירשים. הנער הצעיר מתח ביקורת על מעשי דור המייסדים של הקיבוץ ב'אי הסכמה מסוגרת', ואילו הגן גרינבוים על האידאולוגיה שהנחתה, לדעתו, את המעשים האלה. שפירא סיים את דבריו במילים: 'במקום להבדיל בין תהליך הכרחי לתהליך שניתן לשנותו, במקום להתאים עצמנו לראשון לכוון את האחרון – מנסים לפתור הכל על ידי הטפה'.⁹¹ למבקרי גישת הדור הצעיר הצטרף אורי יזהר מקיבוץ גבעת חיים, שטען שמטרתה המרכזית של השאיפה להשכלה גבוהה היא התקדמות חברתית, שתגדיל את פערי הריבוד בחברה הישראלית ותעניק לצעירים גושפנקה באמצעות תעודות אקדמיות, והמהלך יזלוג גם לחיי הקיבוץ:

נעשה עניין רכישת ההשכלה הגבוהה לבעיה מרכזית בחיי הקיבוץ ובחיי בני הדור השני וכאן לדעתי טמונה הסכנה: הפיכת ההשכלה הגבוהה לבעיה מרכזית של הקיבוץ עלולה להוליך להמשך השתלבותו של הקיבוץ ב'אסטאבלישמנט' (הממסד) הישראלי המנוכר לבעיותיה האמיתיות של החברה הישראלית. אם נקנה לחברינו השכלה על-תיכונית, כמענה על תביעות של 'סטאטוס' ויוקרה – ייפגע אורח החיים הקיבוצי.⁹²

88 בנימין גרינבוים, 'מבוכת הדור הצעיר', הדים בקיבוץ, 81 (1965), עמ' 68-79.

89 שם, עמ' 16-22.

90 ראובן שפירא, 'מבוכת הדורות – פרי תהליך', הדים בקיבוץ, 82 (1966), עמ' 22.

91 שם, עמ' 22-28.

92 אורי יזהר, 'האם "אצלנו זה לא יכול לקרות?"', מבפנים, כ"ח 2-1 (1966), עמ' 30-32. לביקורת זו הצטרף איש מכוון 'החגים שטים' עזריה אלון. ראו: עזריה אלון, 'כמה שאלות שטרם שאלנו את עצמנו', מבפנים, כ"ח, 2-1 (1966), עמ' 48-50.

יזהר דימה לעצמו כי מצא שותפים למאבק בהצטרפות למרוץ אחר התעודות האקדמיות – בני עדות המזרח, שרובם ככולם לא למדו באותה תקופה במוסדות להשכלה גבוהה. מנחם גרסון מקיבוץ הזורע הצטרף באופן חלקי לביקורתו של יזהר, אך אמר: 'למרות שלא מועטים המקרים בהם הנימוק הזה [יציאה ללימודים] אינו אלא תואנה לחיפוש חיים קלים יותר, יש וקיים רצון כן של הצעירים ללמוד לימודים גבוהים'. לדבריו, הקיבוצים אימצו באותה תקופה את הגישה הרווחת שייחסה לאוניברסיטאות עליונות מבחינת הקניית השכלה, ומכיוון ש'הלמידה חשובה בקיבוץ אבל לא לשם השגת תעודות', על 'הקיבוץ הארצי' להעלות את רמתם של מוסדותיו החינוכיים – סמינר גבעת חביבה וסמינר הקיבוצים – ולהפכם למוסדות שיעניקו תעודות אקדמיות.⁹³ עמדה אחרת בפולמוס, של אברהם אדרת, היתה שההשכלה הגבוהה חיונית למטרות פונקציונליות בלבד של הקיבוץ.⁹⁴

יהודה גלר מקיבוץ גבעת חיים מאוחד⁹⁵ טען להיווצרות פער הולך ומתרחב בין הדורות. המייסדים, שאותם כינה בזלזול חבורת 'הצודקים תמיד', הקשיחו את עמדתם בתהליך הקמת הקיבוץ עד כדי התכחשות לאפשרות של דיאלוג אמתי בינם לבין הדור הצעיר. קיבעון מחשבתי זה הוביל לאבדן החשיבה הרציונלית, והוא נמשך עשרות שנים ומתנפץ אל מול גישות חדשות. בשיח צעירים שנערך ב-1968 מסר גלר:

אני רוצה לנסות להגיע למקורות הצמיחה, לאופי של הממסד הקיבוצי. יש פה דבר מהותי; מעצבי האופי של התנועה היו תמיד צודקים והיו תמיד הראשונים: מגיל 18 כשהם באו לארץ-ישראל הם היו הראשונים והם היו הצודקים – וכך עד גיל שבעים ועד מאה ועשרים. אם ארצה לנסח מהות היחסים שלנו עם דור הורינו – הוא תמיד צודק. הוא לא התרגל לאווירה של מאבק ציבורי עם שכניו – ראה הפילוגים וכו', הוא לא חש בצורך לבטל את עצמו ולהתמודד עם משהו שמעליו [...] שום חבורה רציונלית איננה יכולה לגרום שהתשובות שניתנו לפני ארבעים שנה – הן התשובות של היום. והפער הזה מתפוצץ היום בכוח [...] לא בכוח של הבנת הדברים אלא בכוח הסתירה בין תיאוריות שעוצבו בצורה רציונלית לפני ארבעים שנה ואינן עומדות במבחן המציאות היום; החל בתיאוריית החינוך שהיתה נכונה לפני ארבעים שנה, אני מאמין כך, והיום היא מתפוצצת באופן מהותי [...] איש גם אינו מעצב היום תורה חינוכית.⁹⁶

מי שסיכמה את ביקורת הנערים בנושא היתה חנה מכיתה ח, חברת קבוצת 'סנונית' במוסד החינוכי הקיבוצי במרחביה. בעלון המוסד 'מרחבים' בשנת 1963 כינתה את מסלול

93 מנחם גרסון, 'עת לעשות בחזית ההשכלה', הדים בקיבוץ, 64 (1960), עמ' 113-120.

94 אברהם אדרת, 'דור ההמשך', ניב הקבוצה, 47 (1963), עמ' 459-460.

95 יהודה גלר שימש בשנים האחרונות מנהל קיבוץ גבעת חיים מאוחד, וסיים את תפקידו ב-2011. במלחמת יום הכיפורים זכה בעיטור העוז על תפקודו בקרב.

96 ד' אלוך, 'י גלר, י בן-אהרן ו' קוטנר, 'בחיפוש אחר תנועה משלנו', שדמות, ל"ב (1968), עמ' 91-92.

ההתבגרות הקיבוצי 'דרך אפורה', שבה האופטימיות מתפוגגת, ואת מקומה תופסת תחושה עמוקה של משבר. בתמימות של נערה אולי הצליחה להציב מראה בפניהם של חברי דור המייסדים:⁹⁷

תמיד אותה הדרך / הדרך האפורה, / בלי להביט לצד / בלי להביט הרחק / אלך אלך
 בדר. / אינני זוכרת מהי / איני זוכרת מאין / התחלתי להלך. / רק אשאל דבר – / הזו
 דרכי שלי? / ארוכה הדרך / ארוכה בלי קץ, / רק התחלה עשיתי / וזמן רב עד הקץ.
 / רבים עברו בדרך / סופר לי עליהם / רציתי להתוות לי / דרכי, לבד, שלי. / עשו
 אותה לכביש / לכביש ישר, אפור... / שמו בו סורג / שלא אביט – רחוק. / אשאל רק
 שאלה – / הזו דרכי שלי? / ולמה אפורה היא / ולמה סורג שמו – שלא אביט.

אמנם מדובר בתלמידת כיתה ח, אך נראה כי ביקורתה החריפה על העתיד שמזמנים לה החיים בקיבוץ מייצגת את עמדתם של בני נוער רבים באותה תקופה. כנערה צעירה לא נגעה חנה בלימודים האקדמיים, אך הדגישה את אי-שביעות רצונה מדרך הקיבוץ שאינה דרכי שלי.

הצטברות הביקורת הביאה בשנות החמישים לידי הסרה הדרגתית של הטאבו בנושא החינוך הגבוה, ובעלי מקצוע לא מעטים הורשו לבנות לעצמם קריירה מחוץ לקיבוץ.⁹⁸ בסוף 1953 קיבלה מועצת 'הקיבוץ המאוחד' בגבעת ברנר החלטה המעניקה לכך לגיטימציה ראשונית: 'המועצה מציינת בסיפוק רב את התקדמותו של הקיבוץ בתכניות להקניית השכלה גבוהה לחברים והיא מטילה על מזכירות הקיבוץ לקבוע עם היישובים את המועמדים להשכלה גבוהה על יסוד בחירה אישית לשם העמדתם לשירות הקיבוץ והתנועה'.⁹⁹ בשנים האלה התבסס ב-בזמן מעמדו האקדמי של סמינר אורנים עם הקמת החטיבה האקדמית (לימים האוניברסיטאית) של הסמינר באוניברסיטת חיפה בתחומי הרוח והמדעים המדויקים. כעבור עשור הוסמך גם סמינר הקיבוצים התל-אביבי להעניק תארי B.Ed. נוסף על הסכם אקדמי מוקדם יותר שהיה לו עם אוניברסיטת תל אביב.¹⁰⁰ עם זאת, התנגדותם הרשמית של ראשי תנועת 'הקיבוץ הארצי' לפתיחות הזו נותרה בעינה. ב-1964 דיבר יעקב חזן – ממנהיגי דור המייסדים של הקיבוץ, ממייסדי 'השומר הצעיר', ממייסדי מפ"ם ויו"ר שלה וממייסדי 'הקיבוץ הארצי' – בנחיצות על קיומו של פער בלתי ניתן לגישור בין הקיבוץ לאוניברסיטה כשני גופים מתחרים: 'תנאי מוקדם לפתרון הנכון של הבעיות הקשורות בהתקדמותנו בתחום ההשכלה היא השמירה הקפדנית על גישתנו המיוחדת-הקיבוצית לשאלה זו'. בנאום פרוגרמטי שנשא בסיומו של דיון בקיבוץ גן הוסיף שמואל ואמר:

97 חנה, 'הדרך האפורה', מרחבים, מרחביה 1963, ארכיון יד יערי, סימול 100-2:9 (4).

98 בן-דפאל, מהפכה לא טוטאלית, עמ' 54.

99 עובד (לעיל הערה 55).

100 דרור, תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה, עמ' 217; עובד (לעיל הערה 55).

אינני מפקפק בכך, כי יום יבוא ואנו נהיה לחברת עובדים, שההשכלה הגבוהה היא נחלת כולם, והמזיגה בין העבודה הגופנית והיצירה הרוחנית בה מלאה ומושלמת [...] אך מי שמציג את החזון הזה, שיתגשם אולי בעוד עשר, עשרים או שלושים שנה, כתוכנית ממשית, שניתן להגשימה כביכול מהיום למחר – רק מרחיק אותנו מראשית ההתקדמות לקראת הגשמתו [...] דווקא תוך כדי טיפוחה וקידומה של העבודה ההשכלתית בתוכנו, עלינו להילחם כנגד כל ניסיון להשתעבר לצורות המקובלות של הלימוד ותמריצי הלימוד, הבאים מחוצה לנו. הרדיפה אחרי תארים ותעודות היא זרה לכל מהותם של חיינו. את השגתם של אלה יש לחייב, רק אם הם תנאי בל יעבור להמשכה של העבודה ההשכלתית, אותה מחייב הקיבוץ או התנועה. הקרייריזם כתמריץ השכלתי הוא בתוכנו חסר כל תוכן.¹⁰¹

עמדתו הבלתי מתפשרת של חזן היתה עמדתה הרשמית של התנועה, אך כבר באותן שנים היא לא ייצגה את מה שהתרחש בפועל בתנועות הקיבוציות האחרות, ואפילו בתנועת 'הקיבוץ הארצי'. הסדקים התרחבו אט-אט, ועד סוף שנות השישים התפוגגה גם ההתנגדות ללימודים באוניברסיטאות.

הדור השלישי: קבלה הדרגתית של מערכת ההשכלה הגבוהה

עם הנהגת חוק חינוך חובה ב-1953 עברו בהדרגה בתי הספר התיכוניים של התנועות להוראה על פי מגמות לימוד, ובהמשך אף הכניסו את בחינות הבגרות. מסלול הקבלה ההדרגתי היה קבוע: ההתחלה היתה ב'קיבוץ הדתי', לאחר מכן הגיע תורם של 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' ו'הקיבוץ המאוחד', ולבסוף 'הקיבוץ הארצי'. דינמיקה זו הזכירה את אופן המעבר מלינה משותפת של ילדי הקיבוצים ללינה משפחתית.

תנועת 'הקיבוץ הדתי' הכניסה את בחינות הבגרות בתור מרכיב מרכזי במערכת החינוך שלה במהלך שנות החמישים.¹⁰² בתקופה זו שללה מחלקת החינוך המורחבת ב'איחוד' את מגמת הלימודים לבגרות, שכבר נכנסה לבתי ספר אחדים בתנועה. ב-1960 התירה מועצת 'הקיבוץ המאוחד' במעגן מיכאל יוצאים מן הכלל בטענה שבמקרה שתחליט החברה להפנות בנים למוסדות להשכלה גבוהה, המתנים את הכניסה בבחינות הבגרות, יש לאפשר להם לעמוד בבחינות הבגרות. בהמשך הגתה מחלקת החינוך של התנועה את עבודת הגמר כתחליף לחלק מבחינות הבגרות, אך ב-1968 הכירה במציאות, ואישרה רשמית את מסלול בחינות הבגרות.

תהליך דומה התרחש ב'קיבוץ המאוחד' וב'קיבוץ הארצי', ובאמצע שנות השבעים הכירו שלושתם רשמית בבחינות הבגרות. תרמה לכך גם עמדתן הבלתי מתפשרת של

101 יעקב חזן, 'בעיות ההשכלה והשתלבות הדור הצעיר בחיי התנועה', הדים בקיבוץ, 77 (1964), עמ' 4-6.

102 מרדכי בר-לב, 'החינוך התיכון בקיבוץ-הדתי – בין קולקטיביזם לאינדיווידואליזם', עיונים בתקומת ישראל, 6 (1996), עמ' 411.

האוניברסיטאות לאפשר לימודים רק לבעלי תעודת בגרות.¹⁰³ על רקע זאת חלה תמורה ניכרת בפילוסופיה של חינוך הקיבוצים, והגישה המקדשת את השוויון לצורך הכשרת 'דור ממשיך' פינתה את מקומה למערכת אינדיבידואליסטית, שמטרתה להכין את התלמידים להצלחה אישית בבחינות הבגרות.¹⁰⁴ השינויים בחינוך העל-יסודי הובילו גם להיחלשות הקשר בין בית הספר לקהילה הקיבוצית, לפיחות במעמדו של החינוך החברתי-ערכי ולשינוי במבנה הארגוני של בית הספר, כתכנית הלימודים הגלויה והסמויה ובדרכי ההוראה. מלבד זאת, עבודת המורה תוחמה להוראה מקצועית, ונדחק לשוליים תפקידו כמחנך. בסופו של דבר נהיה התיכון הקיבוצי דומה לזה העירוני.¹⁰⁵

מנחם רוזנר הוסיף כי בשנים האלה התאים הקיבוץ את עצמו לחברה הישראלית גם בתחומים אחרים, כגון צבא, חינוך ותרבות ובמאמץ ההתיישבותי שלאחר מלחמת ששת הימים.¹⁰⁶ אלון גן הוסיף כי לכתב העת 'שדמות', שפורסם באותן שנים בעריכת אברהם שפירא (פצ''), היתה תרומה מכרעת לשינוי התפיסתי בנוגע לאוניברסיטה. לדבריו, הכותבים בכתב העת הזה מרדו בגישה האנטי-אינטלקטואלית שפיתחו הדרות הראשונים של התנועות הקיבוציות בטענה שהיא יצרה צעירים נטולי שאיפות בתחום הלימודי והתעסוקתי, והובילה את הקיבוץ לחיים בחברה בינונית.¹⁰⁷ ניצניו של השינוי

103 ררו, תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה, עמ' 129-131.

104 בן-רפאל, מהפכה לא טוטאלית, עמ' 84-88; יחזקאל דר, 'תמורות בבית-הספר הקיבוצי', בתוך: שמואל אייזנשטרט ואחרים (עורכים), החינוך והחברה בישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1968, עמ' 425-431.

105 ארוה אברהמי, 'בית הספר הקיבוצי העל-יסודי במתח השינוי', בתוך: יחזקאל דר (עורך), חינוך בקיבוץ משתנה: מבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים, מאגנס, ירושלים 1998, עמ' 120-129.

106 מנחם רוזנר, אפיקי הסוציאליזם הקיבוצי: דמיון ושוני בין התנועות הקיבוציות, ספרית פועלים, תל אביב 1989.

107 גן, עלייתו ודעיכתו של האתוס האנטי-אינטלקטואלי, עמ' 16-17. ב-2005 התפתח ויכוח חריף סביב הספר שיח לוחמים, לאחר שבספר 1967 – והארץ שינתה את פניה? (כתר, ירושלים 2005) מסר ההיסטוריון תום שגב שעורכי הספר צנזרו וסילפו את דברי הלוחמים כדי לשרת את דימוי יפי הנפש ש'ירורים ובוכים'. בריאיון שערך ארנון לפיד בעיתון 'הקיבוץ' אמר ההיסטוריון אלון גן, שעל מחקר התבסס שגב: 'שגב פירש, בשמי, דבר שלא התכוונתי אליו. סוד קסמו וערכו של הספר הוא באותנטיות שלו. היו כמה דברים אותנטיים שלא הוכנסו, אבל אי-הכנסתם אינה הופכת את הספר לבלתי אותנטי. יש, אכן, פער בין הדברים שנאמרו לבין הספר הכתוב, אבל הרוח ואופי הדברים תואמים כמעט אחד לאחד. ודאי שהיתה צנזורה, ברובה של העורכים עצמם הן משיקולים ביטחוניים, הן משיקולים חברתיים-ציבוריים, והן מתוך אחריות כלפי המשווחים. כעורך, הייתי נוהג כמותם. אי-השמטה של הקטעים שהושמטו, שאני מעריך אותם כפחות מעשירית החומר, היתה, מדרך הטבע, מסיטה אליהם את עיקר תשומת הלב ומעוותת את התמונה הכללית, שהיתה, ללא ספק, זו שמביא הספר. אולי כדאי לציין שלאף אחד מן המשתתפים בשיח לא היתה טענה על העריכה, או על הקיצור או העידון שנעשו בדבריו'. ראו: ארנון לפיד, 'שיח האמת והשקר', הקיבוץ, 30 ביוני 2005, עמ' 14-16.

הופיעו בספר שיח לוחמים, שפורסם לאחר מלחמת ששת הימים, ונחשב שהביא את קולם האינדיבידואלי של חברי 'הדרור השותק'.¹⁰⁸

המחנך שמעון שור תהה כיצד על המחנכים בקיבוצים לפעול אל מול שאיפתם של בני הנוער להמשיך בלימודיהם הגבוהים. לדבריו, על המחנכים להכריע אם לראות בתביעה זו 'רע הכרחי' – שהוא תוצאה של התנגשות בין התרבות החלוצית-עמלנית של הקיבוץ לבין תרבות הרווחה של החברה הסובבת – או דרך להגשמה עצמית של הבוגרים.¹⁰⁹ דילמה דומה באה לידי ביטוי בדבריה של החוקרת דורותיא קרוק, שתהתה ב-1968 אם הקיבוץ מסוגל לאפשר לצעיר בעל כישורים להיות משפטן, חוקר, מדען, פילוסוף או מבקר ספרות מבדיק למרות הסיכון שהקיבוץ לא ימצא צורך בכישוריו, ואז הצעיר ייאלץ לעזוב, ו-25 שנים של חינוך קיבוצי ירדו לטמיון.¹¹⁰ לעומתם, נוי סבר כי קבלת שאיפותיהם של בני הנוער ללמוד באוניברסיטה היא השלמה הכרחית של תהליך המודרניזציה בקיבוץ.¹¹¹

ב-1969 החליטה ועידת תנועת 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' לקבל קבלה גורפת את הדרישה לאפשר לחברים לחבוש את ספסלי האוניברסיטאות, וקבעה שהיא 'מכירה בזכות ללימודים לכל חבר בתוכה'.¹¹² מזכירת התנועה סנטה יוספטל מסרה בריאיון שנערך עמה לאחר החלטת הוועידה כי מדובר במהפכה מאחר ש'עד לפני שנים מעטות לא ניתן היה להעלות על הדעת שוועידת קיבוץ תעסוק בשאלה זו'.¹¹³ בהמשך הריאיון אמרה יוספטל שדווקא ההצטרפות למרוץ האקדמי התחרותי תתרום לשימור האליטיזם בקיבוץ: 'הקיבוץ רצה תמיד לצעוד לפני המחנה. בשנים האחרונות הרגשנו כי התחלנו לפגור, מפני שרמת ההשכלה סביבנו עלתה בלי הרף. כדי לשמור את מקומנו בחברה הישראלית, אנו מוכרחים לסגור את הפער הזה'.¹¹⁴ בתוך כך נראה כי אחד הגורמים החשובים שהובילו לשינוי היה לחץ כבד לשינוי שהופיע בשבילי הקיבוצים: 'אם בורחים מן העובדות הן מתגברות עלינו, ואם אנו רוצים להנחות את העניינים בתנועה אנחנו חייבים למצוא דרך נכונה של שילוב ההשכלה בחיי הקיבוץ'.¹¹⁵

108 גן, עלייתו ודעיכתו של האתוס האנטי-אינטלקטואלי, עמ' 18-19.

109 שמעון שור, 'הקדמה', הקיבוץ, 5 (1977), עמ' 7.

Dorothea Krook, 'Rationalism Triumphant: An Essay on the Kibbutzim in Israel', 110 in: Preston King and B.C. Parekh (eds.), *Politics and Experience*, University Press, Cambridge 1968, pp. 309-340.

111 נוי (לעיל הערה 40), עמ' 51-62.

112 יוסף וקסמן, 'דיברו בקיצור – החליטו הרבה', מעריב, 5 במאי 1969, עמ' 13; בשן (לעיל הערה 3).

113 ש.ם.

114 ש.ם.

115 ש.ם.

בשנים שלאחר מכן הצטרפו להחלטה שאר התנועות, ומספר הקיבוצניקים-סטודנטים באוניברסיטאות ובמכללות הוכפל ביותר מפי שניים בתוך שנים אחדות, מ-440 סטודנטים באוניברסיטאות ו-700 במכללות האזוריות ב-1968¹¹⁶ הוא צמח ל-1,115 ו-1,500 סטודנטים בהתאמה ב-1972.¹¹⁷ כל תנועה התנתה את מתן האישור ליציאה ללימודים אקדמיים במספר התחייבויות מוקדמות, ובהן עבודה בקיבוץ, חובת תורנויות ומימון שכר הלימוד במקרה של עזיבת הקיבוץ.¹¹⁸

הקיבוצים ביקשו לנתב את הסטודנטים החדשים למקצועות 'פונקציונליים' למקצועות המשק השונים, אלא שרבים מן החברים שאפו ל'מימוש עצמי' בלימודיהם תוך כדי התעלמות מצורכי הקיבוץ.¹¹⁹ ב-1976 למדו 17 אחוז מהסטודנטים מ'איחוד הקבוצות והקיבוצים' הוראה וגננות, 11 אחוז למדו הנדסה, ועשרה אחוזים למדו פסיכולוגיה וכלכלה.¹²⁰ תהליך ההיפתחות ללימודים אקדמיים היה מואץ יותר בקיבוצים הצעירים. זלדה גמסון ערכה מחקר בנושא וקבעה כי ביטחונם העצמי של סטודנטים חברי קיבוצים התחזק, ניתנה להם הזדמנות לפגוש אנשים חדשים, וניצב לפניהם אתגר אינטלקטואלי, ובר כבוד פעילותם החברתית בתחומי הקיבוץ נחלשה.¹²¹ להלן נתוני הלימודים במערכת ההשכלה הגבוהה בקרב בני הקיבוצים של תנועת 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' בשנות השבעים:¹²²

116 בשנת הלימודים תשכ"ח למדו 110 חברי קיבוץ בטכניון בחיפה, ו-330 קיבוצניקים למדו באוניברסיטאות. בצירוף הסטודנטים במכללות היו חברי קיבוצים 2.4 אחוזים בלבד מכלל הסטודנטים בישראל, בשעה שעמד חלקם באוכלוסייה על ארבעה אחוזים. ראו: ניישטט (לעיל הערה 44).

117 זלדה גמסון, 'הקיבוץ וההשכלה הגבוהה: האם התנגשות תרבויות?', הקיבוץ, 5 (1977), עמ' 63-64.
118 שמעון שור, 'דרכי קבלת החלטות בתחום ההשכלה בתנועה הקיבוצית', הקיבוץ, 5 (1977), עמ' 142-144; גבעת ברנר, תקנון עבודה לחברים משתלמים, 25 במרס 1970, ארכיון יד טבנקין, חטיבה 8-16 מכל ח' 11 56; בית השיטה, תקנון השכלה למבוגרים, יולי 1972, ארכיון יד טבנקין, חטיבה 8-16 מכל ח' 11 56; חמדיה, הצעה לתקנון מחיית-לומדים, 11 בדצמבר 1970, ארכיון יד טבנקין, חטיבה 8-16 מכל ח' 11 56; נען, תקנון לפעולות השתלמות והשכלה, יוני 1972, ארכיון יד טבנקין, חטיבה 8-16 מכל ח' 11 56; עין המפרץ, נוהל ונוהג למשתלמים, 31 בינואר 1972, ארכיון יד טבנקין, חטיבה 8-16 מכל ח' 11 56.

119 ניר, רק שבייל כבשו רגלי, עמ' 533-534.
120 אברהם פויון, 'סקר לומדים על תיכוניים בקבוצי האיחוד בשנת תשל"ו, 1976', ארכיון יד טבנקין, חטיבה 8-16 מכל ח' ל"ז.

121 גמסון (לעיל הערה 117).
122 פויון, 'סקר לומדים על תיכוניים בקבוצי האיחוד בשנת תשל"ו'; יצחק ינאי, 'מידע סטטיסטי המתיחס ללימודים על תיכוניים בקיבוצי האיחוד, 1976', ארכיון יד טבנקין, חטיבה 8-16 מכל ח' ל"ז.

שנת הקמת הקיבוץ	אחוז האקדמאים ¹²³ ב-1972	אחוז האקדמאים ב-1976
קיבוצים שנוסדו לפני 1930	3.2	9.3
1940-1931	4.4	11
1947-1941	4.1	12
1952-1948	6.7	18.5
1953 ואילך	5.3	16.8

אמנם הנתונים נוגעים לקיבוצי 'איחוד הקבוצות והקיבוצים', אך הם משקפים את התהליכים המואצים שהתרחשו גם בשאר התנועות הקיבוציות באותן שנים. פתיחות זו בנוגע ללימודים גבוהים באה לידי ביטוי בעיקר בקיבוצים הצעירים, שהיתה האוכלוסייה בהם צעירה יותר. בשנים 1969-1973 ערך צוות חוקרים מהמכון לחקר החברה הקיבוצית בגבעת חביבה, בראשותה של אליאט אורחן, מחקר על עמדותיהם של הקיבוצניקים הצעירים בנוגע להשכלה הגבוהה. מהמחקר עלה כי בקרב אלה שלא הלכו ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה, ב-28 אחוז מהמקרים היה זה מפני שקיבלו תשובה שלילית מהקיבוץ או שלא התאפשר להם לעזוב את הענף שבו עבדו. לעומתם, 72 אחוז מאלה שלא למדו, שמרביתן נשים, נעדרו בשל סיבות אישיות או משפחתיות.¹²⁴ המחקר אפוא שיקף את השינוי שחל במטרה שיוחסה ללימודים האקדמיים: מלימודים פונקציונליים, שנועדו לשרת את המשק הקיבוצי, ללימודים שמטרתם השגת תואר.¹²⁵ נמצא כי כ-82 אחוז מבקשות הלימודים אושרו, וניתנה לסטודנטים האפשרות ללמוד חמישה ימים בשבוע, כלומר הדור הצעיר הפך את הלימודים הגבוהים לחלק בלתי נפרד מזהותו.¹²⁶

שלא כחששות המוקדמים שביטא דור המייסדים, נמצא כי שינוי הגישה להשכלה הגבוהה עודד את קליטתם בקיבוצים של בני הדור הצעיר, שזכו למימון לימודיהם, ויכלו להשתלב כבר בגיל צעיר בענפי המשק. תעודות הלימודים האקדמיות נהפכו לסמל סטטוס בקרב חברי הקיבוצים, והביאו ל'המצאת' מקצועות חדשים בקיבוץ ואף להענקת לגיטימציה גוברת לפיתוח קריירות מחוץ למשק, למשל בתחום הרפואה, הפסיכולוגיה והפיזיקה.¹²⁷ אליעזר בן-רפאל מסר שעל רקע הכמיהה לאינדיבידואליזם ביטאו בוגרי החינוך הקיבוצי נטייה ברורה להישגיות ולריחוק מהאידיאולוגיה הקולקטיביסטית.¹²⁸

123 בעלי השכלה אקדמית מלאה או חלקית.

124 אליאט אורחן, עמדות ושאיפות של בני קבוץ הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה, המכון לחקר החברה הקיבוצית, גבעת חביבה 1974, עמ' 12.

125 שם, 18. מן המחקר עלה כי כ-45 אחוז מהסטודנטים למדו באוניברסיטאות, וכ-18 אחוז מהם למדו בסמינר אורנים.

126 אורחן, עמדות ושאיפות של בני קיבוץ, עמ' 22-24.

127 אליעזר בן-רפאל, 'השוויון וגבולותיו', בתוך: ענת פירסט (עורכת), הקיבוץ והחברה הישראלית, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1992, עמ' 52-53.

128 שם, עמ' 101-102. עם זאת, כהנא מסר שהמתח בין תחרות לבין שיתוף יצר דפוס התנהגות שכלל הן אורינטציה קולקטיביסטית, שבאה לידי ביטוי במחויבות לערכי הקיבוץ, הן אורינטציה

המשבר הכלכלי-החברתי החריף שפקד את הקיבוצים מאמצע שנות השמונים בא לידי ביטוי גם ביחס למוסדות ההשכלה הגבוהה. בעקבותיו התפתחה תרבות שעודדה אימוץ של תהליכי הפרטה לצד פתיחות והטמעה של השיח שהתנהל בחברה שמחוץ לקיבוץ, ואשר הושפע מהתפתחויות בעולם המערבי.¹²⁹ לפי בן-רפאל, התהליכים האלה הובילו למעבר ממודל הקיבוץ 'הקלסי' ליישוב הדומה מבחינה ארגונית לאלה הרווחים מחוץ לקיבוץ. לדבריו, על פי כללי המשחק החדשים, נהיה החבר האינדיבידואלי חופשי כמעט מכל הגבלה למצוא לו פרנסה בתוך הקיבוץ או מחוצה לו, והוא היה רשאי לצאת ללימודים גבוהים כאוות נפשו, ולהשתמש בגלוי בכספים חיצוניים כמו מתנות וירושות ואף לרכוש לעצמו כלי רכב פרטי.¹³⁰

מסקר שביעות רצון שערך המכון לחקר הקיבוץ ב-1999, בשיא המשבר בקיבוצים,¹³¹ עלה כי התחום היחיד שבו גילו הקיבוצניקים הצעירים שביעות רצון היה היחס להתפתחות האישית, שהוגדר 'עם הפנים לפרט'.¹³² בעשור האחרון נמצא כי מספר הקיבוצניקים האקדמאים גדול יותר בהשוואה לממוצע הכללי בחברה הישראלית – 41 אחוז מהקיבוצניקים הם בעלי השכלה על-תיכונית בסיסית לעומת 30 אחוז באוכלוסייה הכללית.¹³³

סיכום ומסקנות

במאבק ההיסטורי שבין התלכדות חברתית סביב אתוס החלוציות לבין אתוס הלמדת-הפרופסיונלית ניצחה האוניברסיטה והפסיד הקיבוץ, שנראה במהלך העשורים הראשונים למדינה רצועת חנק על צווארם של צעירים רבים ששאפו לחופש בתחומי הדעת והביטוי העצמי. המאבק הזה בין שתי התרבויות המודרניות, בעלות אופי של התפשטות וצמיחה, הוביל את הקיבוץ להדק את הפיקוח על חברים שנסחפו לעבר התרבות הדומיננטית האחרת – האוניברסיטאית.

החיים הסטודנטיאליים בקמפוס גבעת רם של האוניברסיטה העברית נראו בעשורים הראשונים למדינה ביטוי למודרניות, לריבונות החדשה, לחדשנות, והקמפוס האקדמי אכן

אינדיבידואליסטית, שבאה לידי ביטוי בחדשנות. ראו: כהנא, 'השפעת דפוס החיברות הקיבוצי על מתבגרי', הקיבוץ, 2 (1972) עמ' 127.

129 דני רוזוליו, השיטה והמשבר, עם עובד, תל אביב 1999, עמ' 249-250.

130 אליעזר בן-רפאל, הקיבוץ – סיכון ההישרדות, יד טבנקין, רמת אפעל 2011, עמ' 10-11.

131 מנתונים שפורסמו בעיתון 'הקיבוץ' בספטמבר 2000 עלה כי 106 קיבוצים נמצאים מתחת לקו העוני של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. ראו: עזרא דלומי, '106 קיבוצים מתחת לקו העוני', הקיבוץ, 21 בספטמבר 2000, עמ' 5.

132 הנ"ל, 'מעונן חלקית עד מעונן', הקיבוץ, 24 ביוני 1999, עמ' 6.

133 רות קלינוב ומיכל פלגי, רמת החיים בקיבוצים – השוואה למשפחות עירוניות, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2006, עמ' 4-9.

נבנה ברוב פאר והדר כחלק בלתי נפרד מהקומפלקס הלאומי החדש של בית המחקקים, משרדי הממשלה, מוזאון ישראל, הספרייה הלאומית והיכל הספר. בד בבד נהפכה האוניברסיטה בשנים האלה לגורם מרכזי בשירות רעיון הממלכתיות, שהובילו מפלגת השלטון מפא"י והעומד בראשה דוד בן-גוריון.¹³⁴ האוניברסיטה העברית – ובעקבותיה שאר מוסדות ההשכלה, הטכניון, מכון ויצמן, אוניברסיטת תל אביב, אוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת בן-גוריון בבאר שבע – נהפכה לבית הגידול של העילית החברתית, והיתה למועדון אקסקלוסיבי גם מבחינת המוצא החברתי של רוב אנשיה.¹³⁵ עילית חברתית זו שפרחה באוניברסיטאות בין 1948 ל-1977 לא ערערה על הנחות היסוד של החברה ושל המשטר הקיים בחסות תנועת העבודה, להפך, היא היתה חלק אינטגרלי ממנו והזדהתה רובה ככולה עם רעיונותיו. משימת הבנייה של האוניברסיטה שולבה במשימת הבנייה של האומה, ומכאן קצרה הדרך לחופש אקדמי נרחב, להקצבות נדיבות ולנטייה לזרות את האינטרסים של המרכז הפוליטי כאינטרסים של האקדמיה.

ברבזמן הקיבוץ השטוע – שסבל ממאבקים חריפים בין קבוצותיו,¹³⁶ שאף הזדהו מקצתן עם ברית המועצות הקומוניסטית – איבד בהדרגה את העליונות המוסרית-לאומית שייצג קודם להקמת המדינה. דווקא בתקופת שלטון תנועת העבודה – אשר תמכה בנדיבות בתהליכי תיעושו של הקיבוץ, בהלוואות ובהעברה לבעלותו של אדמות חקלאיות – איבד הקיבוץ את חופש התמרון הפוליטי והרעיוני הרב, שהוא נהנה ממנו בתקופת טרום-העצמאות. נראה כי אחת הסיבות המרכזיות לכך היא היחלשותו של ממד הוולונטריות בחברה הישראלית לאחר קום המדינה. כמו כן ננקטה מדיניות שהובילה להחלשת הכוחות הפוליטיים של מקצת התנועות הקיבוציות באמצעות 'מהלכים ממלכתיים' כמו פירוק הפלמ"ח וזרם העובדים החינוכי.¹³⁷ מעבר זה – מחברה וולונטרית לממלכתיות ממוסדת – חיזק את האקדמיה, שהיתה שותפה מרכזית בתהליך, ואף יצרה תחושת החמצה בקרב מקצת אנשי הקיבוצים. בד בבד חלה היחלשות פנימית של התנועות הקיבוציות.¹³⁸

134 כהן, החר והגבעה, עמ' 310.

135 שם, עמ' 257-286.

136 ברוך כנרי מסר כי מרבית הפילוגים בתנועות הקיבוציות דווקא חיזקו את מעמדן של התנועות ואת כוחם הפוליטי של הקיבוצים. אבי אהרונסון הוסיף ואמר כי דווקא האיחודים, שהופיעו מסוף שנות השבעים, הם ביטוי להחלשת השפעתה, מעורבותה ומקומה של המסגרת התנועתית בחיי הקיבוצים. בן-רפאל הוסיף שהתהליכים המבניים הללו משקפים את תהליכי החלשת הקולקטיב והעברת אחיות וסמכויות רבות לידי הפרט באמצעות מעבר לתקציב כולל, יציאה לעבודות חוץ והכנסת עבודה שכירה, הפרטה של שירותים בסיסיים, מעבר לתקציב דיפרנציאלי ושיוך דירות. ראו: ברוך כנרי, סנורים, יד טבנקין, רמת אפעל 2011, עמ' 12-13; אבי אהרונסון, הקמת התק"ם מאיחוד קיבוצי להחמצה פוליטית, יד טבנקין, רמת אפעל 2002; בן-רפאל, מהפכה לא טוטאלית.

137 כנרי, סנורים, עמ' 9-48; כהן, החר והגבעה, עמ' 309-310.

138 ב-1956, למשל, טענה מזכירת 'איחוד הקבוצות והקיבוצים', סנטה יוספטל, כי התנועה מתקשה להשפיע על הפוליטיקה הישראלית בשל מה שכינתה 'חולשתנו הפנימית'. מתוך ישיבת המזכירות

בעשורים הראשונים למדינה התפתחו שתי מגמות שעמדו בניגוד לרפוסים שרווחו בתקופת טרום-המדינה. אם לפני סבלה האוניברסיטה העברית מיחס של חשדנות, ונראתה מוקד הטרודוקסי, חתרני ואף מרדני ביחס לזרמים הפוליטיים המרכזיים של היישוב היהודי, הרי עם קום המדינה החלה האוניברסיטה ליהנות מתהליכי חיבוק והעצמה. בד בבד עבר תהליך הפוך על הקיבוץ, שעם כינון המדינה החל לסבול בהדרגה מהדרה ומהחלשה דווקא משום שלא זוהה עם קדמה והשכלה.

מלבד זאת, בתהליכי התיעוש המואצים בקיבוצים הופנתה תשומת הלב של הציבור הרחב לפערים המעמדיים שנוצרו בין אנשי הקיבוץ, המשתייכים למעמד השליט, לבין אנשי עיירות הפיתוח, שעברו בתור שכירים במפעלי הקיבוץ ונחשבו פרולטריון מנוצל.¹³⁹ גם אם הדימוי הזה היה שקרי, מאחר שהקיבוצים היו במרבית המקרים הגורם הפחות נצלני בקרב מפעלי הסביבה, הרי נוכח הריחוק התרבותי בין שתי הקבוצות אומצה תפיסה זו בקרב הציבור הרחב. יתרה מזאת, יש שטענו כי התקדמותם של תושבי הקיבוץ במעלה סולם העשירוניים בתוך תקופה קצרה יחסית התאפשרה הודות לפריבילגיות שהוענקו להם מתנועת העבודה, שהיתה בשלטון,¹⁴⁰ ומכאן שהלכה ונסדקה השאיפה לשמש מופת להתנהלות פוליטית-אידאולוגית, כלכלית או חינוכית. הקיבוץ נהפך ממודל של חידוש נשגב לעוד שחקן אינטרסנטי חסר ייחודיות. המשבר הכלכלי שפקד את הקיבוצים בשנות השמונים הוביל את הקיבוצים לשינויים דרמטיים, שהיה שיאם תהליכי הפרטה וזניחת רעיון השיתופיות.¹⁴¹

המרכזות מ-27 בפברואר 1956. ראו: הנרי ניר, תנועה במלכוד, יד טבנקין, רמת אפעל 2013, עמ' 50.

139 על המתח בין הקיבוצים לאנשי עיירות הפיתוח ראו: בן-רפאל, יער וסוקר, הקיבוץ והחברה הישראלית, 2000, עמ' 62-75. אחת הסוגיות המורכבות בנושא היחסים שבין הקיבוץ לעיירות הפיתוח היתה העסקת השכירים במפעלים הקיבוציים. על כך ראו: אניטה שפירא (לעיל הערה 9), עמ' 204-206.

140 ראובן שפירא עוסק במחקריו בגורמים השונים שהעניקו לקיבוצים פריבילגיות אל מול תנועות ויישובים אחרים. ראו: ראובן שפירא, האמת על הקיבוץ, פרדס, חיפה 2013.

141 בעקבות תהליכי ההפרטה בחלק גדול מהקיבוצים מינתה ממשלת ישראל במאי 2002 את הוועדה הציבורית לעניין הקיבוצים, וזו חילקה אותם לארבעה סוגים: 'קיבוץ שיתופי', 'קיבוץ מתחדש', 'קיבוץ משולב' ו'קיבוץ עירוני'. חברי הוועדה היו: אליעזר בן-רפאל (פרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטת תל אביב), נעמי כרמון (פרופסור לסוציולוגיה אורבנית בטכניון בחיפה), בן-ציון ברלב (פרופסור לכלכלה באוניברסיטת בר-אילן), אהרון נמדר (פרופסור למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים), דוקטור אריאל הלפרין (כלכלן, ראש מטה הסדר הקיבוצים לשעבר), גדליה גל (חבר כנסת ומזכיר תנועת המושבים לשעבר), גברי בר-גיל (מזכיר התנועה הקיבוצית), נתן טל (מזכיר התנועה הקיבוצית), נחום ברוכי (מזכיר הקיבוץ הדתי), יעקב גדיש (איש קיבוץ יבנה, מנכ"ל משרד האוצר לשעבר), דובי הלמן (איש קיבוץ יטבתה, מזכיר התק"ם לשעבר) ויורם קרין (איש קיבוץ כפר רופין). ראו: אליעזר בן-רפאל, השינויים המבניים בקיבוצים: דו"ח הוועדה הציבורית לענין הקיבוצים, משרד ראש הממשלה, ירושלים 2004.

על רקע זאת מדיניות הקיבוצים בנוגע להשתלבות חבריהם במערכת ההשכלה הגבוהה העסיקה רבות במהלך השנים את מוסדות התנועה, ועלתה לדיונים באספות ואף בשיחות בלתי פורמליות בחצר הקיבוץ ובחדרי חדרים. מתח רב התגלע בין הרצון להתפתחות אישית לבין צורכי הקולקטיב, וההתנגדות הנחרצת ללימודים במוסדות ההשכלה גבוהה הביאה עם השנים לידי עזיבת משפחות ויחידים רבים, שהיו יכולים להיות כוח אדם איכותי לקיבוצים. בשנות החמישים החלו הקיבוצים לגלות פתיחות סלקטיבית לבקשות חבריהם לצאת ללימודים אקדמיים, והם שלחו אותם ללימודים 'פונקציונליים', שיכלו לשמש אותם בתחומי עבודתם.

כעבור כשני עשורים חלה עוד תמורה בעמדת ההנהגה, ובהדרגה הורשו חברי הקיבוצים לחבוש את ספסלי האוניברסיטה, אך נראה כי בעבור רבים הופיע שינוי זה מאוחר מדי. גם בשנים שבהן חלו השינויים הדרמטיים בקיבוצים באשר למוסדות ההשכלה הגבוהה היו שדחו על הסף את רעיון הפתיחות למערכת זו, ולכן מתחזקת הסברה כי ההחלטות שכינו חברי הקיבוצים 'מהפכניות'¹⁴² התקבלו בתום מאבק חריף בין שתי אידאולוגיות מתחרות. נראה אפוא כי הפתיחות בנוגע ללימודים באוניברסיטאות נבעה מכורח המציאות, ולא מהכרה בדבר ערכם של הלימודים הגבוהים.

המדיניות הרשמית של הקיבוצים בעשורים הראשונים של ההיסטוריה השיתופית, שלפיה האוניברסיטה היא אידאולוגיה מתחרה, לא היה באפשרותה להתמיד, ובשנות החמישים פינתה את מקומה לטובת הגישה האינסטרומנטלית, והקיבוץ אישר יציאה ללימודים גבוהים שסייעו להובלת התעשייה הקיבוצית להישגים כלכליים. גם הגישה הזאת התבססה על עקרון טובת הכלל, והשפיעה על קביעת המדיניות. בד בבד התפתח כבר בסוף שנות הארבעים, והוא התעצם לאחר קום המדינה, הדגם האידאולוגי-אקסקלוסיבי בסמינרים הרעיוניים הייחודיים שהנהיגו התנועות השונות ובסמינרים הקיבוציים להוראה. דגם זה ענה על דרישות מקצת חברי הקיבוצים בתחום ההשכלה והמימוש העצמי, ושימר מדיניות של התבדלות לצד התערבות בחברה הלא קיבוצית.

עם זאת, בסוף שנות השישים, וביתר שאת לאחר המהפך הפוליטי ב-1977, אומצה מדיניות ההשתלבות בחברה הכללית, וחל ויתור על השאיפה לקבוע לאילו תכנים אקדמיים יחשפו חברי הקיבוצים. מגמה זו הלכה ותפסה תאוצה בד בבד למשבר הגדול בקיבוצים ולתהליכי השינוי הדרמטיים במבנה שלהם בסוף שנות התשעים. בתקופה זו עברו מרבית הקיבוצים תהליכי הפרטה, שהיתה משמעותם ויתור על אחד מהעקרונות הבסיסיים, עקרון השיתוף.¹⁴³

142 בריאיון עם מזכירת 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' סנטה יוספטל בעיתון 'מעריב' אמרה כי החלטת הוועידה לאפשר לחברי הקיבוצים ללמוד באקדמיה היא החלטה מהפכנית. ראו: בשן (לעיל הערה 3).

143 בן-רפאל מסר כי מבחינה סוציולוגית התאפיין הקיבוץ מראשיתו בהיותו בה בעת קהילה שיתופית, יום קולקטיבי וקבוצת סטטוס בחברה. המאפיינים האלה נסדקו באופן ניכר מאמצע שנות השמונים, ועלה הצורך לשנות את הגדרת הקיבוצים. ראו: אליעזר בן-רפאל, הקיבוץ על דרכים מתפצלות, מוסד ביאליק, ירושלים 2009, עמ' 5-6.

התמורות הללו הובילו להקמתה של ועדת הסיווג של הקיבוצים בראשות פרופ' בן-רפאל, שהגדירה ארבעה סוגים של קיבוצים: 'הקיבוץ המתחדש', שהוא הקיבוץ המופרט, שבו מונהג שכר דיפרנציאלי בין החברים; 'הקיבוץ השיתופי'; 'הקיבוץ המשולב' ו'הקיבוץ העירוני'.¹⁴⁴

אם כן, הסיבה העיקרית לשינוי במדיניות הקיבוצים בנוגע להשכלה הגבוהה היתה הישרדות, כלומר הצורך להתמודד עם גלי העזיבה ועם החשש מנטישת הדור השלישי לטובת ספסלי האוניברסיטה. הבעיה הדמוגרפית החמירה כבר בשנותיה הראשונות של המדינה, עם הירידה הניכרת במספר הנקלטים בקיבוצים. תרמה לכך בין השאר הביקורת שהיתה לראשי המדינה על הנהגות התנועות, ולפיה חברי הקיבוצים לא נרתמו מספיק למאמצי קליטת העולים החדשים. טענה זו הציג ראש הממשלה בן-גוריון בנאומו בכנסת בראשית 1950, שזכה לכינוי 'נאום הבוש ונכלם':

התנועה החלוצית בתוכנו, הרוגלת, ולא לשווא, בחלוציות – לא הכזיבה אף פעם כאשר הכזיבה בתקופה גדולה וקשה זו. איפה התנועה החלוצית בקליטת העלייה? אלפי החלוצים שעשו גדולות במשקיהם ובקיבוציהם – מה עשו בשביל העלייה העממית הגדולה? בשביל העלייה של משקם – כן. בשביל העלייה של קיבוצם – כן. אבל מה עשו בשביל שלוש מאות אלף העולים? אני בוש ונכלם שתי שנים אלה למראה כישלונה של התנועה החלוצית: נפל הדבר הגדול ביותר בתולדותיה, החלה יציאת מצרים, החל קיבוץ גלויות – מה עשו חלוצינו? האם גויסו הקיבוצים לשם כך?¹⁴⁵

בעקבות הביקורת החריפה הזאת חל פיהות במעמדו של הקיבוץ, והוא הפסיק לשמש מודל להתיישבות חלוצית. הפגיעה במוסד הקיבוץ חלחלה לחברים בו,¹⁴⁶ והובילה לעזיבות רבות ולירידה כללית במספר חברי הקיבוצים. מלבד זאת, האוכלוסייה הקיבוצית ספגה אכזרות כבדות במלחמת העצמאות.

התפיסה שהשכלה גבוהה והצטרפות לקיבוץ הם ניגודים שקשה לגשר עליהם, כבר הסבה לתנועה הקיבוצים הפסדים כבדים. היו חברי קיבוצים לא מעטים שעזבו, מפני שהקיבוץ לא רצה לאפשר להם ללמוד. הדבר גרם לעזיבה המונית בקרב השכבה הבוגרת של תנועות הנוער החלוציות מפני שרוב תנועות אלה העמידו לפני חבריהם בגיל 17-18 את הברירה: קיבוץ או לימודים. מי שהחליט ללכת וללמוד נפרד מתנועתו

144 הוועדה הציבורית לעניין הקיבוצים – דין וחשבון בעניין הקיבוצים, ירושלים, 2003.

145 דברי הכנסת, III, ישיבה ק"ו (16 בינואר, 1950), עמ' 536. עוד על נאום בן-גוריון ראו: אלי צור, 'החלה יציאת מצרים ומה יעשו חלוצינו? הקיבוץ במבחן העלייה ההמונית', עיונים בתקומת ישראל, 9 (1999), עמ' 316-337.

146 בספרו האוטוביוגרפי תכלת ואבק מוסר דן הורוביץ, חבר קיבוץ רבדים, שנפל בשבי הירדני במלחמת העצמאות, את תחושת חוסר הרלוונטיות שחש בשובו מן השבי ב-1949. ראו: דן הורוביץ, תכלת ואבק, כתר, ירושלים, 1993, עמ' 46-58.

שהתחנך בה שש עד שמונה שנים, לא הצטרף אל גרעין הנח"ל, הלך לאוניברסיטה וניתק כל קשר עם תנועתנו.¹⁴⁷

השינוי נבע גם מביקורת חריפה שצמחה בקרב בני הנוער כלפי דור ההורים. ביקורת זו פרסמו בביטאונים של מוסדות החינוך שבהם למדו, בכתבי העת הקיבוציים ובמכתבים שונים,¹⁴⁸ והובילה את דור המבוגרים לבחינה מחודשת של חלק מאורחות החיים הקיבוציים. עם זאת, הביקורת שהשמיעו בנוגע לחינוך המשותף ולגישת הקיבוצים לאקדמיה, לפחות בכתב, היתה מועטה יחסית, בעיקר לעומת העיסוק הרב בנושא של המבוגרים. תופעה זו מעלה שאלות בנוגע להשפעתם של בני הנוער על קבלת ההחלטות בקיבוצים, ומעלה את האפשרות שאת הביקורת העזה שלהם השמיעו בני הנוער באופנים אחרים שאינם כתובים. גם ייתכן שהביקורת בנושא עלתה רק לאחר המפגש עם בני דורם העירוניים במסגרת השירות הצבאי או לאחריו, ואולי השאיפה ללימודים אקדמיים הגיעה בשלב מאוחר יותר. בכל מקרה נראה כי הגורם המרכזי שהוביל לשינוי המדיניות בנושא היה החשש הגדול של דור ההורים מנטישה המונית של בני הנוער. זה היה חשש אמתי לגורלם האישי כאנשים מזדקנים,¹⁴⁹ אך גם למפעל שייסדו בעמל רב ובהקרבה לא קטנה.

מלבד החשש מנטישה עוד גורם שהשפיע על מדיניות הקיבוצים בנוגע להשכלה הגבוהה היה מעמד הקיבוץ בחברה הישראלית והעלייה ברמת המחיה. לפני קום המדינה נראה הקיבוץ מיישם את תפיסת העולם החלוצית, ונהנה מיוקרה בחברה היישובית. על רקע זאת נוצר קונצנזוס סביב הטלת איסורים גורפים על חברי הקיבוצים לצאת ללימודים אקדמיים בירושלים או בתל אביב, שנראו אבדן הדרך הקיבוצית. בן-רפאל וטופל מוסרים כי התברלות קיבוצית זו מן החברה הכללית, ובראש ובראשונה בתחום החינוך, היתה תוצר של תפיסה אליטיסטית שראתה בחברה הקיבוצית חיל מגויס. השינוי במעמדו של הקיבוץ בחברה הישראלית לאחר קום המדינה חייב את ראשי התנועות למתן את מדיניותם, ולאפשר בהדרגה לבני הקיבוצים ללמוד באוניברסיטאות, ובמילותיה של מזכירת 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' סנטה יוספטל: 'פעם היינו החלוץ שלפני המחנה והיום אנחנו התחלנו לפגור'.¹⁵⁰

147 בשן (לעיל הערה 3).

148 ראו, למשל: אליעזר הכהן, 'לשאלת ההשתלמות המקצועית וההשתלמות הגבוהה', הדים בקיבוץ, 51 (1955), עמ' 39; לולב (לעיל הערה 84); מנחם גרסון, 'עת לעשות בחזית ההשכלה', הדים בקיבוץ, 64 (1960), עמ' 113-120; אדרת (לעיל הערה 94); ד' אלון, 'גלר', 'בן-הארון ו' קוטנר, 'בחפוש אחר תנועה משלנו', שדמות, ל"ב (1968), עמ' 91-92.

149 במהלך השנים נרשמה עלייה ניכרת במספרם של הקשישים בקיבוצים. כך, למשל, עלה חלקם של בני 65 ומעלה מ-6.8 אחוזים ב-1977 ל-10.2 אחוזים ב-1990. שינוי דמוגרפי זה השפיע רבות על תחושותיהם של חברי הקיבוצים. ראו: ניר, רק שביל כבשו רגלי, עמ' 545-546.

150 בשן (לעיל הערה 3).

כמו כן יש להביא בחשבון תהליכים חברתיים-כלכליים אחרים שהתחוללו בקיבוץ ובמדינת ישראל, ובהם 'המהפכה התעשייתית' והעלייה ברמת המחיה:

נוכחנו לדעת כי כדי לנהל קיבוץ כראוי, צריך לדעת יותר ממה שחשבנו מלכתחילה [...] בשלב ראשון הגיעו למסקנה, כי חייבים ללמוד ריכוז משק מבחינה כלכלית, בינתיים הסתבר לנו שמזכיר קיבוץ צריך ללמוד גם יחסי אנוש למשל, ופסיכולוגיה, וכל אותם מקצועות מודרניים שעוזרים לאדם בריכוז ייצור חברתי-קיבוצי. פעם חשבו בקיבוצים, כי מספיק להיות חבר תנועה ותיק, מושרש ופעיל, כדי להתגבר על בעיותיו של הקיבוץ. היום ברור שצריך ללמוד!¹⁵¹